

T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI



BÂTİNİLİĞİN TARİHİ SERÜVENİ

GÜZEL ULUÇ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

PROF. DR. ALİ RAFET ÖZKAN

EYLÜL - 2022

KASTAMONU

TAAHHÜTNAME

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu; ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını, bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini bildirir ve taahhüt ederim.

Güzel ULUÇ

ÖZET**YÜKSEK LİSANS TEZİ****BÂTİNİLİĞİN TARİHİ SERÜVENİ****GÜZEL ULUÇ****KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ****DANIŞMAN:PROF. DR. ALİ RAFET ÖZKAN**

İnsanlar tarih boyunca hep kendilerinden üstün bir varlığın ya da varlıkların olduğuna inanmışlardır. Çeşitli yollarla o varlıklara ya da varlığa hürmet ve ibadet etmişlerdir. Tüm bu inanç sistemlerine “Din” adı verilmiştir. Ayrıca Din kavramını ortaya koyan insanlar, dinlerinde ikililikler de çıkartmışlardır. Bu sadece farklı inanç esaslarını benimsemelerinden değil seküler yaşam tarzına olan eğilimlerinin zamanla artmasından da kaynaklanabilir. Dinlerde ikililikler ortaya çıkaranlar arasından seçilmiş olduklarını düşünenler, ilahlığını insanlara kabul ettirmeye çalışanlar ve hatta yeni bir dinin kurucuları olduklarını iddia edenler olmuştur. Antik Mısır inancının doyasıya yaşandığı dönemlerde, Firavunların sadece şekil ve zaman değiştirdiğini söylemek mümkündür. Çünkü hem Tanrı hem Kral olmak sadece Firavuna özgü kalmamıştır. Kral olarak nitelendirilmeseler de yeni bir dinin kurucuları da ilahlığını ortaya koyduğunda farklı bir mana çıkarmak çokta olası değildir. Esasen Antik Mısırlıların sadece Hermetik görüşleri değil ilah inançları da daha sonraki nesillerde yer edindiği söylenebilir. Daha sonra anlatılacak olan görüşlere bakıldığında konu daha net bir şekilde anlaşılacaktır. Bu yüzden her inancın bir firavunu muhakkak olmuştur denilebilir. Gizli bir öğreti olan Hermetizm, Ezoterizm veya Bâtıniliğin tarihsel süreçte neler yaptığına ve bu inancın ne denli insanları etkilediği konusu bu tezde ele alınmaya çalışılmıştır.

ANAHTAR KELİMELE:Hermetizm, Ezoterizm, Selçuklu devleti ve Osmanlı İmparatorluğu

Eylül 2022, Sayfa

ABSTRACT**MSC THESIS****THE HISTORICAL ADVENTURE OF ISLAMIC ESOTERICISM****GÜZELULUÇ****KASTAMONU UNIVERSITY INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCE
DEPARTMENT OF PHILOSOPHY AND RELIGION SCIENCES****SUPERVISOR:PROF. DR. ALİ RAFET ÖZKAN**

Throughout history, people have always believed that there is a being or beings superior to them. They respected and worshiped these beings or being in various ways. All these belief systems are called religion. In addition, people who introduced the concept of religion also revealed dualities in their religion. This is not only because they adopt different principles of faith, but also because of their commitment to the secular lifestyle. Of course, there were these who thought that they were chosen among them, tried to make people accept their divinity, and even became the founders of a new religion. It is possible to say that the Pharaohs only changed shape and time during the periods when was lived the Ancient Egyptian belief to the fullest. Because being both God and King is not unique to him. Although they are not qualified as kings, it is not very likely to have a different meaning when the founders of a new religion reveal their divinity. In fact, it can be said that not only Hermetic views but also divine beliefs took place in later generations from Ancient Egypt. The subject will be understood more clearly when we look at the views that will be explained later. For this reason, it can be said that every faith has a pharaoh. It is tried to be discussed in this thesis what the secret teaching of Hermetism, Esotericism or Islamic Esotericism has done in the historical process and how this belief affects people.

KEYWORDS:Hermeticism, Esotericism, Seljuq State, Ottoman Empire

September 2022, Page

TEŞEKKÜR

Öncelikle bu tezi yazarken desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen, her zaman yanımda olan aileme, tez konumu seçmemde bana yardımcı olan ve danışmanlığımı yapan kıymetli hocam Prof. Dr. Ali Rafet Özkan'a ve tezi yazma sürecinde sürekli beni yönlendiren ve destek olan sayın Doç. Dr. Öğr. Üyesi Yasin İpek hocama teşekkürü bir borç bilirim.

GÜZEL ULUÇ

Kastamonu, 2021

İÇİNDEKİLER

Sayfa

TAAHHÜTNAME	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
TEŞEKKÜR	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR DİZİNİ	viii
1. GİRİŞ.....	1
1.1 KAVRAMSAL AÇIDAN BÂTİNİLİK	4
1.2.Tarihsel Süreçte Bâtnilik	8
1.2.1.İslamiyet Öncesi Dönemde Bâtnilik Düşüncesi.....	13
1.2.1.1. Batı Kültürlerinde Bâtni Düşünce.....	13
1.2.1.2. Doğu Kültürlerinde Bâtn Düşünce.....	16
1.2.1.2.1. İlâhi Olmayan Dinlerde Bâtnilik	16
1.2.1.2.1.1. Zerdüştlük	16
1.2.1.2.1.2. Maniheizm	18
1.2.1.2.2. İlâhi Dinlerde Bâtnilik	20
1.2.1.2.2.1.Yahudilik	20
1.2.1.2.2.2. Sabîilik	21
1.2.1.2.2.3. Hristiyanlık	23
1.2.1.2.2.4. İslamiyet	25
1.2.2. İslamiyet Sonrası Bâtnilik Düşüncesi	26
1.2.2.1. Şia ile Bâtnilik İlişkisi	29
1.2.2.1.1. İmamiyye	30
1.2.2.1.2. Zeydiye	31
1.2.2.1.3.İsmailiye.....	32
1.2.2.1.4. Nusayrilik	32
1.2.2.1.5. Durzilik	33
1.2.2.1.6.Bahailik.....	33
1.2.2.2. Türk Devletlerinde Bâtnilik	34
1.2.2.2.1. Selçuklu Döneminde Bâtnilik	34
1.2.2.2.2. Osmanlı Döneminde Bâtnilik	39
1.2.2.2.2.1. Hurufiler	41
1.2.2.2.2.2. Melamiler	45
1.2.2.2.2.3. Kalenderiler.....	49
1.2.2.2.2.4. Halvetiler	51
1.2.2.2.2.5. Gülşenîler.....	55
2. İTİKADÎ VE AMELÎ AÇIDAN BÂTİNİLİK.....	59
2.1. İtikadî Açıdan Bâtnilik	59

2.1.1.	Allah İnancı.....	59
2.1.2.	Peygamber İnancı	60
2.1.3.	Kitap İnancı.....	61
2.1.4.	Ahiret İnancı	61
2.1.5.	Melek İnancı	62
2.2.	Ameli Açıdan Bâtınlık	64
2.2.1.	Namaz	65
2.2.2.	Oruç	67
2.2.3.	Hac	68
2.2.4.	Zekât	68
3.	GÜNÜMÜZDE BÂTİNİ OLUŞUMLAR	70
3.1.	Alevilik ve Bâtınlık İlişkisi	70
3.2.	Nusayrilik ve Bâtınlık İlişkisi	74
3.3.	Dürzilik ve Bâtınlık İlişkisi	77
3.4.	Yezidilik ve Bâtınlık İlişkisi.....	80
3.5.	Babilik ve Bâtınlık İlişkisi.....	86
3.6.	Bahailik ve Bâtınlık İlişkisi.....	89
4.	YÖNTEM.....	94
5.	SONUÇ VE ÖNERİLER	95
	KAYNAKLAR	98

KISALTMALAR DİZİNİ

Kısaltmalar

Çev. : Çeviren
Hz. : Hazreti
Thk. : Tahkik



1. GİRİŞ

Batınların zahiri muhakkak vardır ama her zahirin batını var mıdır? konusu tartışmaya açık bir konudur. Var olduğuna inanan ve bu inanca bağlı olarak yaşayan pek çok insan yaşadı, yaşıyor ve yaşayacaktır. Bu gibi inançlar mensubu olanlar, bireyleri çeşitli yollarla ve bir nevi misyonerlik faaliyetleriyle kendi inançlarına dâhil etmektedir ve daha sonra bu inançtan vazgeçilmemesi için de bireyin maneviyatını kullanmaktadırlar. Tabi her inanca göre farklılık kazandığı için de genel anlamda yanlış anlamalarla dolu bir hayat sürdürdükleri kanaatinde olan bazı dinler de bulunmaktadır. İslam’ da ve Hristiyanlık’ ta Bâtınlığın ya da Gnostığın kabul görmemesinin başlıca nedenlerinden biri de budur. Ancak konuları anlamak için kavramları ve anlamlarını iyi analiz etmek gerekir. Örneğin; Bâtın düşünce nedir? , Ezoterizm nedir? İnisiyasyon ne demek? gibi...

Bâtını düşünce çok sıcak bakılan bir görüş olmasa da kabul etmeliyiz ki hayatımızda yer alan ve günlük hayatımızda kullandığımız birçok cümlede bile bulunur. Örneğin hiçbir şey görüldüğü gibi değildir sözü. Çok sıradan bir örnek olmasına rağmen bir yerlerde bir şeylerin asıl anlamının olduğunu ve zahirin yanıltıcı olduğunu vurgulamaya çalışırız. Bu gibi cümleler çoğaltılabilir elbette ki bizim sorumuz batını düşünce ile mi yoksa Bâtınlık hareketi ile ilgili mi onu da araştırmakta yarar vardır. Tabi ki Batın düşünce tamamen ve her zaman doğrudur denemez. Ancak bu düşünce yapısının ve dini hareket olan, Kur’an’ı yorumlayarak her türlü günahı helal saymayı kabul eden inançla ilgili ayrımı iyi yapmakta yarar vardır.

Bâtıniler adını her zahirin altında Bâtını düşünce aradıkları için böyle adlandırılmışlardır. Bu bilgiye sahibiz ancak esasen onların düşünceleri ve yaptıkları dışarıda tutulmak suretiyle Bâtını kavramının her halükarda yanlış olduğu düşüncesi de yanıltıcıdır. Dini bakımdan hangi dinde var olursa olsun kabul görmeyen bu görüşler dinlerin inanç esaslarını hiçe saymaları bakımından tabi ki inkâr edilmişlerdir. Dinleri tahribata uğratmaları sentez görüşler ortaya koymaları da bilinçli yapılan bir hareket midir? Konusu oldukça görecelidir. Bu konuları bilmek ve araştırmakta fayda vardır. Çünkü karşılaşılan bu derin konularda hangi din mensubu olduğu fark etmeksizin iyiyi veya kötüyü, doğruyu veya yanlış ayırt etmede yardımcı olacaktır. Bâtını veçheyi tek bir dine mal etmek ve yorumlamak

doğru olmayacaktır. Yalnızca Hristiyan Gnostikleri ve görüşlerini veya Yahudilik' te Kabbala' yı, İslamiyet' te Bâtınlığı ele almak doğru olmayacaktır. Aslında bu konuyla ilgili her bir görüş birbiriyle bağlantı içindedir. Bu görüşler köken bakımından felsefi bir görüş olarak ortaya çıkıp daha sonra dinlerde farklı görüşler ve tahribatlar oluşturmaları nedeniyle asıl dinlerde kabul görmemiş kesimlerdir. Ancak bu her dinde aynıdır demek mümkün değildir. Gnostik dinlerde, inanç esasları bakımından bu düşünceyi bünyelerinde barındırmaları onları bu durumdan ayrı tutmaktadır. Bâtını düşünce ve din konusu tartışılmaz en çok dikkat çeken ve kimi zaman da siyasi hedefler için bir araç olarak kullanılmıştır. Sekülerleşen dünya görüşleri, toplumsal düzeni etkilediği kadar dinleri de etkisi altına almıştır. Bu sekülerleşmeyle ortaya çıkan dini hareketler, sadece bir dinde değil pek çok dinde, kendi dini görüşlerini kimi zaman uygulayarak, kimi zaman bir takım değişiklikler yaparak, kimi zaman da tamamen inkâr ederek yapılan girişimlerin, akıllara ya gerçekten İlahsa? ya gerçekten peygamber veya ya gerçekten geleceği vaat edilen Mehdiyse? Şüphelerinin yerleştirilmesi bile kısmen de olsa başarılı oldukları anlamına gelmektedir. Çünkü insanlar, şüphelerinin üzerine giden varlıklardır. Ya tamamen bu düşüncenin esiri olurlar ya da tamamen reddederler, arafta kalmazlar. Tamamen bu düşüncenin esiri veya daha doğru bir ifadeyle düşünceye tabi olurlar.

Gizemli Antik Mısır inancında var olan görüş veya öğretisi bir şekilde tarih boyunca aktarılmış ve bu döneme gelmiştir. Bâtınlık hakkında görüş belirtilirken onun senkretik bir yapılanma olduğu da göz ardı edilmemelidir. Çünkü tek bir dinden ortaya çıkmış bir hareket olduğu söylenemez. Kanımca, Antik Mısır'da ortaya çıkan Hermetizm, bu düşüncelerin bir prototipi denilebilir. Hermetizm, Yunan filozoflarını daha sonra Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'le tanışmış bir düşünce yapısıdır. Bu düşünce yapısının ilahi dinlerde farklı muamelelere maruz kaldıktan sonra mezhep olarak insanların yaşamlarına girmiştir. Bâtınîlerin inanç esasları, dini yükümlülüklerine bakıldığı zaman Eski İran Dinleri olan Zerdüştlüğün ve Sabiiliğin de etkisiyle karşılaşmaktadır. Bu sebeple Eski İran Dinleri çalışmamızın bir kısmını oluşturmaktadır.

Bu çalışmanın birinci bölümünde, kavramsal açıdan ve tarihsel süreçte Bâtınlık konularına değinildikten sonra İslam öncesi ve sonrası olarak Bâtınlık incelenmiştir. İslamiyet öncesi dönemde Doğu kültürleri ve Batı kültürleri incelenirken İslamiyet

sonrası dönemde Şîa'nın Bâtınîlikle ilişkisi ve Türk devletlerinin Bâtınilik ile olan mücadeleleri ele alınmıştır. İkinci bölümde, Bâtınilik hem ameli açıdan hem de itikadî açıdan ele alınmıştır. Üçüncü bölümde Günümüzde Bâtını Oluşumlar başlığı adı altında Alevilik, Nusayrilik, Dürzilik, Yezidilik, Babilik ve Bahailik 'in Bâtınilik ile olan ilişkileri incelenmiştir.



1.1 KAVRAMSAL AÇIDAN BÂTİNİLİK

İnsanoğlu fitratı gereği yaşamın her alanında meraklı bir tutum sergilemiştir. Sosyo-kültürel yapı, teknoloji, bilim ve din merak alanlarının bazılarındandır. İnsanın bu fitratı birçok alanda onu bir adım öne taşımışsa da din konusunda tartışmalara yol açmıştır. Bu tartışmalar kimi dinlerde tümüyle kabul edilip inanılırken kimi dinlerde ise bölünmelere neden olmuştur. Genel olarak, ontoloji, kozmoloji veya eskatoloji alanları tartışmaların esas konusudur. Bahsi geçen alanlardaki sır gerçeklikler herkes tarafından bilinemeyeceği gibi herkes tarafından da öğretilmemektedir. Topyekûn inanç sistemi dinin bir veçhesi olup Antik Mısır ve Antik Yunan dinlerinde Hermetizm, Hristiyanlıkta Gnostizm, Yahudilikte Kabala, İslamda Bâtınlık adı altında karşımıza çıkmaktadır.

Bu kavramlar hakkında kısaca bilgi verecek olursak: Kavramsal açıdan Hermetizm; Mısır'ın ilk zamanlarında yaşamış, "üstatların üstadı" olarak anılan, okült¹ öğreti, astroloji ve simyanın kurucusu olarak kabul edilen Hermes'in öğretilerini esas almaktadır. Bu öğretilerde gizliliğe çok önem verilmiş ve öğretiye sadık kalan kimselere kutsal gerçekler emanet edilmiştir (Gürsoy, 2016;21-24).

Hermetizmin etkileri Mısır'da olduğu kadar Yunan dünyasında da görülmüştür. Çünkü bu düşünce, ticaret amacıyla Mısır'da ikamet eden Yunanlı burjuva sınıfı aracılığıyla Yunan halkına öğretilmiştir. Mısır *Yazı-Bilgelik Tanrısı Thot*, Antik Yunan inancında yer alan, Zeus'un hem oğlu hem de habercisi olan *Hermes Trimegustus*² ile özdeşleştirilmiştir. Nitekim Patrizzi³'nin de ifade ettiği gibi: "Eğer Hermetik felsefe Grek Felsefesinden çıkma değilse, o zaman şurası kesindir ki, Grek felsefesi Hermetik felsefeden çıkmaz." (Yılmaz, 2018;21).

Bu düşünceye paralel diğer bir görüş ise *Gnostisizm*'dir. Gnostisizm kompleks bir içeriğe sahip olması ve belirsiz tarihi kökeniyle tahmini M.Ö. 2. yüzyıldan bugüne farklı biçimlerde etkisini sürdürmüş mistik yapıda bir harekettir. Gnostik kavramı, Antik Yunanca'da "bilmek" veya "bilgi" manasındaki Gnosis'ten türemiştir. Gnosis; duygusal algı, irade, akıl ve düşüncenin ötesinde ilahi bir ilişki ve tecrübe ile

¹ Din ve bilimin kapsamı dışında kalan doğaüstü inançlar ve uygulamalar bütünüdür.

² Üç kere kutsanmış Hermes.

³ Discorso (1553).

kazanılır. Esas ve değişmez olan kutsal bilgi yani Gnosis kalpte sezinlenir (Pınar,2020;2-3).

Başka bir ifadeyle, direkt olarak ilahi bir ilhamın neticesinde seçilen kimseye bahşedilmiş sezgisel bilgi ya da Gnosis'e ulaşmaya vurgu yapan bilgi ile kurtuluş öğretisi manasındadır (Işık, 2012;30).

Verilecek olan bilgilerin gizli ve kutsal olmasına ek olarak ve sadece seçilmiş kişilere verilmesi de genel anlamda bu doğrultudaki düşüncelerde sıkça karşımıza çıkmaktadır.

Yahudilik' te Kabala şeklinde karşımıza çıkan ezoterik⁴ düşünce, Antik Mısır dininin izlerini taşıdığı için doğruluğu konusunda şüpheler vardır. Yahudiler için önem taşıyan bir harekettir. En sade haliyle *Yahudi Mistizmi* olarak adlandırılan Kabala, kelime kökeni bakımından “kabul edilmiş” veya “gelenekselleşmiş” anlamını taşımaktadır. Yahudilik tarihi boyunca meydana gelmiş ana akımlardan farklı olarak gelişmiş ve daha çok mistik bir anlayışı ifade etmiştir. Genel anlamda bu anlayışın doktrini, yaratılışın nasıl ortaya çıktığını anlamaya yönelik düşünceleri kapsamaktadır. Ayrıca Yahudilikteki Kabala düşüncesinin İslam dinindeki tasavvufa benzeyen bir konuma sahip olduğu da düşünülmektedir. Kabalacılık kimi dönemlerde geleneksel Yahudilik ile ilişkilendirilmişken kimi dönemlerde ise toplumsal ve ekonomik değişikliklere bağlı olarak heretik⁵ bir hareket olarak ifade edilmiştir. (Demirci, 2017).

İslam dininde Bâtın, etimolojik olarak “bir şeyin iç yüzünü bilmek” olarak tanımlanan batn veya butûn kelimelerinden türeyen ve nisbet ekinin eklenmesiyle meydana gelen bir terimdir (İlhan,1992;1).

Bâtnilik İslam'ın varlığından daha eski zamanlarda var olmuştur. İslam öncesinde var olmuş Bâtını düşünce önce *Gnostizm* daha sonra *Şii Gulat* bilhassa *İsmaililik* ile İslam dininde yer edinmiştir. Bir sonraki süreçte ise farklı aşamalarda Sünniliğe de tesir etmiştir (Işılak,2014;115).

Bâtnilik, görünenin arkasında asıl gerçekliğin olduğu ve Kur'an'ın yalnızca tevil vasıtasıyla anlaşılabilirliğini düşünen bir fırkadır. Ayrıca bu düşünce yalnızca

⁴ Asıl gerçeklerin yalnızca onu anlayacak kabiliyette olan kişilerin bildirilebileceği görüşünü kabullenen bir öğretisi sistemi.

⁵ Sapkın.

Kur'an'ın değil hadislerin de batını yönü olduğunu öne sürmektedir (Demirci, 2021;191).

Şehristani'ye göre; *İsmaililer*,⁶ *Museviye* ve *İmamiyye*'den Cafer' in en büyük oğlu ve imameti konusunda fikir ayrılıkları bulunan İsmail b. Cafer'in imametini kabul etmeleriyle ayrılmışlardır (Şehristani, 2017;176). Bu ifadeden hareketle; *İsmaililer*, Kur'an'ın yorumunda zahir ve batın ayrımının batın düşüncesinin gelişmesine katkı sağladığı ve tevilin zaruriyeti görüşüne sahip kimseler olarak ifade edilmişlerdir (Yılmaz, 2009;127).

Sonuç olarak; İslam dinin zahir ve batın ayrımıyla yıpratıldığını ve batın düşüncesinde olan kimselerin herhangi bir kanıt olmadan yaptıkları tevilleriyle şer'i hükümlerin zahir manalarını buharlaştırıp şeriat hükümlerinden geriye bir şey bırakmadıkları ileri sürülmüştür (Öztürk, 2019;296).

Sırlı gerçekliklere vakıf olan kişiler için yapılan bir adlandırma olarak tanımlayan araştırmacılara göre ise Bâtınilik, her zahirin batını olduğu, Kur'an ayetlerinin mutlaka tevili olduğu ve bunları yalnızca yaratıcı ile aralarında özel bir bağ bulunan masum imamın bildiğine inanan kesimleri ifade etmek için kullanılmıştır (Yazar,2017).

Ocak'ın aktardığına göre ise; başlangıçta dini esasların yalnızca masum bir imam aracılığıyla öğrenilebileceğini savundukları için *Talimiyye* olarak da adından bahsettiren bu hareket, daha sonra bu hareketin liderliğini üstlenen Hasan Sabbah' tan ötürü *Sabbahiyye* adıyla da anılmış ve özdeşleşmiştir (Ocak, 2004;166).

Bu düşünce sisteminin gereği zahirlerin batını yönlerini araştıran ve olabildiğince genişleterek zahirlerin delaletini bunlara bina eden mezhep ve tarikatlar için yapılmış kapsamlı bir adlandırma olarak da ifade edilmiştir.

Bâtınilik kavramı ayrıca *Batıniyye*, *İsmailiyye*, *Muhammira*, *Melâhide* ve *Talimiyye* gibi adlandırmalar de için ortak bir kullanım olmuştur (Alimoğlu, 2014;169).

Bu adlandırmalara Gazali *Bâtınilîğin İç Yüzü* kitabında şu eklemeleri yapmıştır; *Karamita*, *Hurremiyye*, *Hurremdiniyye*, *Seb'iyye*, *Bâbekiyye*'dir. *Karamita*; Hâmdan Kırmıt adındaki bir şahıs Dai⁷'dir ve pek çok kişiyi bu harekete dâhil etmiştir. Bu

⁶ Bâtınilerin adı.

⁷ İnsanları kendi inancına çağıran kimse.

yüzden de *Karamita* olarak adlandırılmışlardır. *Hurremiyye/Hurremdiniyye*; insanları dini vecibelerden uzak tutarak haramı mübah kılanlardır. *Seb'îyye*; bu adlandırmanın iki sebebi bulunmaktadır. İlki, yedi imamet devrinin olduğuna inanmalarındır. İkincisi, dünyevi âlemin düzeninin, ay yörüngesi de dâhil, en üst kısmında Satürn'ün bulunduğu yedi yıldız sistemine inanmalarındır. *Bâbekiyye*; Bâbek el-Hurremî adındaki şahsa bağlılıklarından dolayı bu isimle anılmaktadırlar. Bu kitapta *Bâtiniyye*, *İsmailiyye*, *Muhammira* ve *Talimiyye* adları hakkında da açıklamalar yapılmıştır. *Bâtiniyye*, her zahirin bir batını olduğuna inanmalarındır. *İsmailiyye*, liderleri Muhammed bin İsmail'in imamet devrinin son imamı düşüncesine tabii olmalarındır. *Muhammira*, bu adlandırmanın iki sebebi vardır. Doğru olduğu düşünülen: Bâbek zamanında kırmızıya boyadıkları elbiseleri giymeleridir. *Ta'limiyye*, asıl gerçekliklerin yalnızca Masum İmam'ın öğretebileceği düşüncesidir (Gazali, çev., İlhan,2019:31-37).

Bâtıniler, gerek liderlerinin adlarından gerekse öğretilerinden dolayı farklı adlandırmalara sahip oldukları aşikârdır.

Gazali, *El-Münkızü Min-eddalâl* kitabında ise; Bâtıniler için “gerçeğin ancak masum imamın öğretmesiyle bilinebileceğini ve ancak onun talimiyle öğrenebileceklerini iddia edenlerdir” şeklinde bir tanımlama yapmıştır (Gazali,1108:9).

Sonuç olarak; “Bâtıniler, yalnızca Masum İmam⁸ olarak adlandırdıkları kimselerin esas gerçeklikleri bildiğine ve öğretebildiğine inanmış, bir nevi misyonerlik faaliyetleriyle katılımcı kazanmış kimselerdir. Onlar, yaratıcının engin bilgisine erişmiş ve yaratıcının yeryüzündeki tezahürleri olarak da görülmüşlerdir. Bu sebeple buradaki masum imamlara Hiyerofani⁹ demenin pek de yanlış olmayacağı kanısındayım. Çünkü onların yaratıcıyla yalnızca kendilerinin iletişime geçebilecekleri ve ancak kendilerinin esas hakikatleri bilebileceklerini iddia etmeleri bu düşüncemizi desteklemektedir. Hermetizm, Gnostizm, Kabala ve Bâtınlık gibi oluşumların varlık sebepleri olarak; zahirlerin batınlarını seçilmiş kişiler dışında kimsenin bilemeyeceği ve öğretemeyeceği fikri karşımıza çıkmaktadır. Hermetizmde Thot veya Hermes, Gnostizmde Judas, Bâtınlıkta Masum İmamlar aslında hepsinin de aynı amacı hedefledikleri ve anlattıkları söylenebilir. Daha somut bir ifade

⁸ Şia'nın suçsuz ve günahsız imam anlamında kullandığı bir terim.

⁹ İlk kez Mircea Eliade tarafından kutsalın tezahürü anlamında kullanılan bir kavram. Ayrıntılı bilgi için bkz.

şekliyle bu kavramların asıl anlatmaya çalıştığı düşünce; elimize aldığımız deniz suyunun hakikatte mavi olmayışıdır.

1.2.Tarihsel Süreçte Bâtınlık

Bâtını düşünce, kökeni sanıldığından çok daha eski dönemlere ve düşüncelere uzanmaktadır. Süreç içerisinde geçirdiği değişimler, maddi güç ve makam isteğini uyandırmış ve saltanat denilebilecek bir hale gelmiştir. Kökenini incelediğimizde, Antik Mısır'a uzanan bu düşünce, Hermetizm adıyla karşımıza çıkmaktadır. Bilhassa Hermetizm, gizemli inanç ve düşünce akımlarının tarih bakımından en eski düşüncelerindendir. Kimi kaynaklarda Hermetizm, M.Ö. 3000'li yıllara tarihlendirilmesine rağmen kimi kaynaklarda o kadar eski olmadığı savunularak daha yakın tarihler verilmiştir. Ancak Hermetizm'in tam anlamıyla ne zaman ortaya çıktığı bilinmemektedir. Tarihin derinliklerinde kaybolmuş olan Hermetizm, varsayımlara dayanarak Antik Mısır'da Hermes adındaki biriyle kurulduğu söylenmektedir (Üren, 2005;2).

Hermes aynı zamanda özellikleri bakımından aynı olan Thot olduğu da ileri sürülmektedir. Hermetizm'in kurucusu ister Hermes diyelim ister Thot, yegâne amaç 'Hakikati irdeleme' arzusudur. Hakikati anlayabilmek için ise aklın gelişmiş ya da gelişmeye müsait ve erdemli bir ruh haline sahip olması şarttır. Hermetizm, aynı zamanda etkisini Antik Yunan'da da hissettirmiştir. Nitekim *Yunanlılar, Antik Kem ülkesine (Mısır) gizemli, esrarengiz, anlaşılmaz şey anlamına gelen Egypt adını vermişlerdir. Bunun en büyük nedeni, ezoterik yapılanma ve kültürün bu Antik Kem ülkesinin her yerinde görülmesidir. Bu yapılanma ise Hermetizm'dir* (Öztoksoy, 2001).

Öte yandan Yunanlı tacirlerin bu yapılanmanın etkisinde kalmaları kültürel alışverişi başlatmıştır. Daha sonra Homeros'un, gizemli Mısır inancının etkisinde kaldığı dizelerinden anlaşılmaktadır. Onu takiben Pisagor, Hermetizm'i Musa Yasaları ve Eski Ahitle harmanlamıştır. Platon'un on, Pisagor'un ise yirmi küsur yıl doğuda yaşadığı ileri sürülmüştür. Platon Thot'dan bahsetmekle birlikte *"İnsan göksel bir bitkidir. Gerçekte insan ters duran bir ağaca benzer, kökleri göğe dönmüştür, dalları toprağa dalar."* sözleri Hermes veya Thot etkisinin olduğunu gösterir (Yılmaz, 2018;3-5).

Yunan filozoflarının da etkisiyle Hermetizm, Antik Yunan dünyasında çok ses getirmiş bir düşünce biçimi olmayı başarmıştır. Nitekim Pisagorculuk ve Neoplatonizm gibi felsefi akımlar bu başarının başrollerindendir. Bu felsefi akımların öncülerinden Pisagor, yirmili yaşlarında Mısır'a gitmiştir ve oradaki ezoterik düşünceleri öğrenmiştir. Aynı zamanda Mısırlı rahiplerce benimsenmiş bir inisiye¹⁰ olmayı başardığı da söylenmektedir (Akdeniz, 4).

Platon'un da Mısır'da kalması, Antik Mısır dünyasının ne kadar etkin bir rol oynadığını gözler önüne sermektedir. Hermetizm akımının etkileri sadece Antik Yunan dünyasını etkilemekle kalmadığını daha sonraki yapılanmaları da etkilediğini söylemek mümkündür. Çünkü Yahudilik dininde ortaya çıkan Kabala düşüncesi de kökenlerine inildiğinde aynı kapıya çıkmaktadır. Nitekim bilinen en eski bilgiler Âdemoğullarınca içerisinde yer alan doğal sanat konularıyla birlikte, bir levha üzerine Hiyeroglif denilen gizemli ve şifreli olarak işlendikten sonra gömülmüştür. Tufan olayını takiben Mısır'da bu yazı şekli tekrar kullanıldı ve Musa tarafından 'İsrailoğullarına'¹¹ aktarılmıştır. Tevrat'taki Tekvin babı ile Osiris'in gerçekleştirdiği Tufan olaylarındaki benzerlik aralarındaki bağı güçlendirmiştir. Ayrıca Enoh (Hanoh, Hermes) Yahudi kutsal kitabında yedi kere adının anılmasıyla birlikte insan ırkının yedinci nesli olduğu düşünülmektedir. Enoh'un Tanrıya olan inancı ve bağlılığına binaen kendisine ölümü yaşamaması bahşedilmiştir. Enoh Tanrı'nın sırlarını öğrenmiştir ve onları levh-i mahfuzada yazmıştır. Kabala'nın Zohar¹² bölümünde de Hanoh'un "Hikmetin Sırrı" olan bir kitabının olduğundan bahsedilmiştir (Yılmaz, 2019;28).

Ayrıca Kabala, Yahudi Mistizmi olarak bilinir. Daha çok Muhafazakâr Yahudilerce kabul edilmesinin yanı sıra Yahudi olmayan kişiler arasında da kabul edildiği ve günümüze kadar ulaştığı görülmektedir (Demirci, 2016;200).

Genel bir çerçeveden bakıldığında Kabala, dünyadaki hayat ve ölümden sonraki hayat hakkında 5N 1K sorularına cevap verebilen mistik bir öğretilerdir. Bu sorular: "Neden doğduk?", "Öldükten sonra ne olacak?", "Kalıcı haz hissedebilir miyim ve eğer öyleyse nasıl?" şeklinde sıralanabilir. Her ezoterik düşünce biçiminde olduğu

¹⁰ Bireyin spirüel gelişimi için 'spirüel tesiri' alıp aktarabilen bir üstat.

¹¹ Kur'an-ı Kerim'de Yakub peygamber İsrail ve soyundan gelenler de İsrailoğulları olarak adlandırılmıştır.

¹² Kabala olarak bilinen Yahudi mistik düşüncesi literatüründe temel bir eserdir.

gibi Kabala’da da bu soruların cevabı herkes tarafından verilemez ancak Kabala’da uzmanlaşan kimseler bu soruların cevabını verebilmektedir (Laitman,2014;6).

Gnostizm de Hermetizm’den nasibini alan bir diğer düşünce akımıdır. Esasen gnostik yapılanmaların yaygın özelliği; evrenin sırlarının olduğu ve bunun yalnızca kurtuluş şansı verilen seçilmiş kişiler tarafından bilinebileceğidir. Seçilmiş kişiler aynı zamanda kendilerine verilen kutsal bilgiyi korumakla mükelleftirler. Gnostizm hareketinde de bu durum değişmemiştir. Nitekim Hermetik gelenek, Mısır dini ve Gnostisizm arasında bilinmeyen bir bağıdır (Yılmaz. 2019;30).

Gnostizm karma bir yapıya sahip olmasına rağmen bu konu hakkında ilk olarak Hristiyanlık dini aklımıza gelmektedir. Hristiyanlık’ta apokrif olduğu savunulan Yahuda İncili, bu düşüncenin başrolüdür. Çünkü Yahuda’nın iskaryot değil asıl seçilmiş, kutsanmış kişi olduğu savunulmaktadır. Bu konu hakkında en önemli kaynak Yahuda İncili’dir. Gnostikler esasen bu İncili esas almaktadırlar. Bu İncil içerik olarak; giriş bölümünde İsa’nın havarilerini çağırarak evrenin gizli bilgileri ve dünyanın sonunda ne olacağı konusunda konuşma yaptığını anlatmaktadır. Ancak bu bölümde diğer İncillerden farklı olarak İsa’nın havarilerine kendi suretinde değil bir çocuk halinde görüldüğü söylenmektedir.

1. Bölümde, Kutsal Akşam Yemeği, Havariler Sinirleniyor, İsa Judas ile Yalnız Görüştü başlıkları hakkında bilgiler verilmektedir. Genel olarak bu bölümde, Havarilerin yemeğe başlamadan dua ettiğini ve İsa’nın bu duruma güldüğü belirtilmektedir ve havarilerin Neden güldün? Sorusuna cevaben “ Siz bunu kendi iradenizle yapmadınız” şeklinde düşündürücü bir cevap aldıklarını görmekteyiz. Daha sonra “İsa’ya sen Tanrının oğlu değil misin?” sorusuna verdiği cevap da yine havariler tarafından hoş karşılanmamış ve sinirlenip kalpleriyle İsa’ya lanet ettiklerine değinilmiştir. Judas’ın, İsa’nın kendisiyle özel olarak görüştüğünü anlatan başlıkta ise; İsa’nın kim olduğunu bildiğini ve onun Barbelos’tan ¹³ geldiğini söyleyen Judas’a İsa çok yüce bir bilgiye sahip olduğunu ve diğer havarilerden ayrılırsa ona âlemin gerçekliklerini anlatacağını söylediği bir diyalogla karşılarız. Bu İncil’i okurken bunun gibi birçok diyalog ile karşılaşmak mümkündür.

2. Bölüm; İsa Havarileriyle tekrar bir araya geldi, Havariler Tapınağı Görüyorlar ve Onun Hakkında Tartışıyorlar, İsa Tapınak Hakkındaki Rühayı Yorumluyor ve Judas

¹³ Kutsal ruh.

İrklar Hakkında Sorular Soruyor başlıkları yer almaktadır. Bu bölümün başında İsa yüce bir ırktan bahsetmektedir ve Havarileri sorduğunda hiçbir insanın hatta meleklerin dahi bilemeyeceğini dile getirmektedir. Daha sonraki kısımda Havariler gördüğü rüyayı anlatırlar ve İsa o rüyayı yorumlar. Bir tapınağın içerisinde bulunan sunakta birçok kişinin ve 12 rahibin kurban kestiğini görmüşlerdir. Bunun yorumunu İsa yapmışsa da eksik metin olduğu için tam anlayamamıştır. Ancak bir sonraki kısımda gördükleri sürünün kandırdıkları insanlar olduğunu ve adının bir sonraki nesiller boyunca anılmasından rahatsız olduğu ifadesi bulunmaktadır. Bu durum Judas'ın aslında diğer havarilere karşı tavrını da gözler önüne sermektedir. Judas'ın sorusuna gelecek olursak, ırklar hakkında soru sorduğu yazılmaktadır. Bu kadim bilgiye ulaşmamış olan insanlara ne olacak? sorusudur. İsa'nın cevabı: Bütün insan ırkının ruhu yok olacaktır. Ancak Krallığın zamanını tamamlayanların ruhu onları terk edip bedenleri ölecektir ve ruhları devamlı yaşayacaktır.

3. Bölüm ise daha teferruatlı bir şekilde anlatılmıştır. O konular da; Judas Bir Rüya Görür ve İsa'nın Cevabı, Judas Kendi Kaderi Hakkında Soru Soruyor, İsa Judas'a Kozmolojiyi Öğretiyor: Ruh ve Sonsuz Olan, Adamas ve Yöneticiler, Evren, Kaos ve Yeraltı, Yönetici ve Melekler, İnsanlığın Yaratılması, Judas Âdem ve İnsanlığın Kaderi Hakkında Soru Soruyor ve İsa, Judas ve Diğerleriyle Birlikte Kötülerin Yok Edilmesi Hakkında Konuşuyor şeklindedir. Bu bölümde İsa diğer Havarilerinin rüyasını dinler ve Judas da rüyasını anlatmak ister. Bu rüyada; 12 havarinin onu taşıdığını ve takibata uğrattıklarını, büyük bir evin olduğu ve birçok insanın olduğunu söyler. İsa: "Judas'a gülüp sen 13. Ruhsun neden çabalıyorsun?" der. Rüyanın yorumu için de hiçbir ölümlü o eve giremez ancak kutsal olan kişiler girebilir gibi ifadeler bulunmaktadır. Böylece Judas'ın özel olduğu vurgulanmıştır. Daha sonra İsa, sadece Judas'a kozmolojiyi, ruhu ve sonsuz olanı anlatmıştır (Siebert, çev. :A.H.Nazilli).

Diğer birçok durumda olduğu gibi anlatılmak istenen aşikârdır. Gnostiklerin tabi olduğu bu incilin eksik kısımlarının bulunmasına karşın esas olarak ne anlatmak istediği anlaşılmaktadır. Nitekim Judas'ın yüceltildiği ve diğer havarilerin birçok yerde alçaltıldığı ve kimi yerlerde hakaret dolu anlatımların bulunduğu bir İncil'dir. Asıl olarak Bâtını düşüncenin varlığı bu İncil'de karşımıza çıkmaktadır. Judas'ın

görüldüğü gibi bir hain olmadığı ve altında çeşitli nedenlerin olduğunu gerçek kurtarıcı, kutsal kişinin diğer havarilerin değil Judas'ın olduğu vurgulanmıştır.

Etkilenilen diğer inançlar ise; Mısır mitolojisi, Yahudi apokaliptisizmi¹⁴, Babil astrolojisi, Zerdüş dualizmi, Yunan ve Helen felsefesi, Hristiyanlık Hindi ve Budist etkileri, ortaçağ Cathar inancıdır. (Işık, 2012;42).

Gnostizm her ne kadar Hristiyanlık dışında diğer dinleri inkâra kalkışsa da yapısına bakıldığı zaman birçok dinin sentezidir. Tüm bu sentezlerde; Hermetizm, Gnostizm, Kabala ve Bâtınîliğin ana bilgi kaynağı daima entüisyonizm¹⁵ olmuştur.

Bâtınîlik de, İslam sonrası coğrafyalarda adından sıkça bahsetmiştir. Bu düşünce akımı aslında dini hareket, birçok adla anılsa da zahirlerin batınları olduğunu düşündükleri için Bâtınîlik olarak adlandırılmıştır. Bâtınîliğin yaygın olduğu dönemde devlet büyükleri, zor zamanlarlar yaşamışlardır. Düşünce biçimi tıpkı Gnostiklerde olduğu gibi karma bir yapıya sahiptir. Bu karma yapıda Mutezile'ye göre; Sabilik, Mecusilik, Antik Yunan, Hristiyan ve Yahudilik dinleri kaynaklı izler bulunmaktadır (Yazar,2017).

Buna ek olarak Hermetizm akımının etkileri de yadsınamaz. Hatta Hermetizm tüm bu ezoterik düşüncelerin ana kaynağı, bir prototipi denilebilir. Çünkü bu dinlerin ve kendilerine ait akımların öncelikli olarak Hermetizm'den etkilendiğini ve daha sonraki sürecin zaman içerisinde etkilenen görüşlerin kendilerinden sonraki düşünceleri veya akımları etkilediği bir süreç başlamıştır. Bâtıniler, İslamiyet ile birlikte Kutsal kitap Kur'an-ı Kerim'i tevil ederek ibaha yoluna başvurmaları ve dini tahrir ettikleri gerekçesiyle Müslümanlar tarafından kabul görememiştir. Ancak Bâtıniler asıl hakikati kendilerinin bildiğini iddia ettikleri için düşüncelerinden vazgeçmemişlerdir. Aksine etkilerini daha çok arttırmışlardır. Bir çeşit misyonerlik faaliyetleriyle Bâtını kazanmaya devam etmişlerdir. Bu görevi üstlenen Bâtıniler, genel olarak halk arasında belli bir saygınlığı olan, dış görünüş olarak bakımlı kimselerdir. İyi bir konuşma becerisinin de olması gerekmektedir. Bilhassa çok iyi planlanmış bir teşkilat düzenleri ve planları bulunmaktadır. Bir katılımcı kazanabilmek için o aşamaları uygulamaktadırlar ve başarıları da yadsınamaz. Bâtını olan kişi kendi nezdinde geri dönülemeyecek kadar haddini aşan yeminler ettiği veya

¹⁴ Yaratıcı sonu yaklaşmakta olan dünyanın sırlarını seçilmiş kişilere açıklaması ve bu kişilerin rüyalar aracılığı ile sır ve hakikatleri öğrenip yazıya geçirmeleridir.

¹⁵ Sezgicilik

ettirildiği için sözünden cayamaz ve Bâtını olarak kalır. Kanımca, tüm bu özelliklere bakıldığı zaman Bâtınlık için “dini hareket” demek daha doğru olur.

1.2.1.İslamiyet Öncesi Dönemde Bâtınlık Düşüncesi

Bâtını düşünce biçimi her ne kadar günümüzde İslam dini ile ilişkilendirilse de esasen kökeni çok daha eskilere uzanmaktadır. Bu düşüncenin perde arkası yadsınamayacak kadar önemlidir. Bâtını düşünce, Hermetizm adı altında Antik Mısır’da etkisini göstermiş ve daha sonra Antik Yunan halkı tarafından kabul görmüştür. Bu tip batını düşünceler adeta domino etkisi yaratır gibi birbirlerine tesir etmişlerse de farklı adlandırmalar kullanılmıştır. İslam öncesi dönemlerde gerek Hermetizm ve Kabala gerekse Gnostizm olarak ortaya çıkan bu düşünce, pek çok inanan kazanmıştır. Fakat burada Bâtını akımın sadece bu düşünceler etrafında toplanmadığını özellikle vurgulamalıyız. Nitekim Bâtını düşünceye sahip Yahudi mezhepleri de vardır. Bunların dışında İnanç bakımından gnostik olan dinler de bulunmaktadır. Bu dinlere Zerdüştlük, Maniheizm ve Sabiliği örnek verebiliriz. Daha sonraki sayfalarda yer alan İlahi Olan ve İlahi Olmayan Dinlerde Bâtını Düşünce bölümünde, bu dinlere teferruatlı bir şekilde yer verilmiştir.

1.2.1.1. Batı Kültürlerinde Bâtını Düşünce

Batı kültürleri incelendiğinde Antik Yunan’da da Bâtını düşünce izlerini görebiliriz. Kadim geleneğiyle Antik Mısır ile iletişim halinde olan Yunan dünyası neticede o kültürden fazlasıyla etkilenmiştir. Antik Yunan filozoflarının Mısır tapınaklarında eğitim aldığı ve inisiye edildiği bilinmektedir. Bu sebeple, bu etkileşim neticesinde ortaya çıkan felsefi akımlarda bu etkileri görmek mümkün olmuştur. Bu sayede, Doğu ve Batı sentezi olarak adlandırdığımız *Helenistik kültür* oluşmuştur. Helenistik kültür, İskender’in bir imparatorluk kurmasıyla Doğu coğrafyalarında yaşamlarını idame ettiren medeniyetler tarafından Yunan dilinin kullanılması ve benimsenmesiyle ortaya çıkmıştır (Karakoç,2014).

Yeni Eflatunculuk ve *Pisagorculuk* da Helenistik Kültürün uzantılarıdır denilebilir.

Yeni Eflatunculuğun kurucusu olarak kabul edilen Ammonios Sakkas, Hristiyan bir ailenin çocuğudur. Her ne kadar kurucu olarak kabul edilmekteyse de herhangi bir eser dahi bırakmadan 242’de hayata gözlerini yummuştur. Bundan dolayı felsefe tarihçileri, kurucu olarak Ammonios’un öğrencisi olan Plotinos’u kabul ederler.

Bunda onun hem bir gelenek oluşturması hem de arkasında eser bırakması en önemli etken olmuştur. Plotinos, Mısırlı Pagan bir ailenin çocuğudur. Doğrudan gözlem yapabilmek için İran ve Hindistan’a seyahat etmiştir (Şenel,2012;7-8).

Bu seyahati gerçekleştirebilmek için III. Gordion’un İranlılara karşı topladığı orduya katılır. Ancak yapılan savaşta Gordion’un ordusu savaşı kaybetmiş ve Plotinos hayatını güç bela kurtarmıştır. Bu vaziyetten sonra Plotinos Doğu’ya yönelik düşüncelerine ket vurarak Roma’ya yerleşmiştir. Roma’da kaldığı süre zarfında ilk on yıl hiçbir şey yazmaz sadece Ammonios’tan öğrendiklerine tabi olur. Herkesin düşüncesini özgürce ifade edebildiğı, felsefi tartışmaların gerçekleştiğı bir okulda öğretmenlik yapar. Atina’daki Platon Akademisi İmparator Justinian tarafınca kapatılır. Böylece Yunan düşüncelerinin bayrağını son olarak Plotinos taşıır. Genel anlamda Plotinos, bir felsefe tarihçisi olmayı, önceki düşüncelerin körü körüne bir savunucusu olmayı da düşünmemiştir. Ancak onun felsefesi Platonculuk için inkâr edilemez bir gelişim, çalışmaları ise Yeni Eflatunculuk için bir başlangıç olarak kabul edilmektedir (Saliya, 2016;146-147).

Yeni Eflatunculuk; özgün terminolojisi ve problemleriyle eşsiz bir düşünce sistemi olmayı başarmıştır. Felsefi bir sistem olmasının yanı sıra mistik ve dini bir yapı da içermektedir. Bu bağlamda Johannes Hirschberg *Küçük Felsefe Tarihi*’nde “*Yeni Eflatunculuk sadece bir felsefe değil aynı zamanda bir dindir*” demiştir (Şenel, 2012;7-8).

Nitekim Yeni Eflatunculuk’ta, ilk dönem Hristiyanlığı aşamasında Aristocu ve Platonik düşünceler Doğu düşünceleriyle empoze edilmeye çalışılmıştır. Bu düşüncenin var olduğu yer de Antik Yunan görüşlerine dayanan ve dinlerin ortaya çıkması bakımından müsait olan İskenderiye’dir (Özdemir, 2010;24).

Pisagorculuk’ta, Pisagor veya Pythagoras’a göre her sayı mistik zenginliklere sahiptir ve bazıları güçlü kehanetler barındırabilir (Reynolds, 2000;3).

Bu yüzden matematik ve din bilimini birleştirmiştir. Demeçlerindeki mistisizm Asya’dan esinlendiğinin bir göstergesidir. Etrafında, tıpkı Doğu’da olduğı gibi “kardeşlik ortamı” yaratmaya gayret etmiştir. *Gizli kardeşlik* adı verilen topluluğun başkanı olmuştur. Bu grup tanrılar, müzik, evren vs. için matematiksel açıklamalar bulmaya çalışmıştır. Nitekim Pisagor Evrenin bir sayı uyumu olduğunu düşünmektedir. Onun düşünce dünyasında simgeler, matematiksel olanlar da dâhil

olmak üzere gizemli bir mana ve öneme sahiptir. Bu felsefi akım, ruhun arındırılmasında kullanılmak için ortaya atılmıştır (Akdeniz,6-7).

Daha yakın tarihlerde yapılan Batı ezoterizmi adlı çalışmalara bakıldığında: Fransız Batı ezoterizmi bilgini olan Antoine Faivre, ezoterizm bilginleri arasında çok popüler olan Batı ezoterizminin bir tanımlamasını net bir şekilde ifade etti. Bu ifade ezoterizmin, kendi başına bir disiplin olarak incelenmesine yol açan esas nedenlerden biri olarak bile dikkate alınmış olabilir. Faivre, Batı ezoterizmini, hem yaygın bir ortak özelliğinin olduğu düşünce biçimlerini hem de kesin bir aile benzerliğini paylaşan modern ve çağdaş Batı tarihinde spirüel akımların bir topluluğu olarak varsayar. Ayrıca bu spirüel akımların birliği, toplamda dört, özünde olan iki dış etkenden kaynaklanan özellikler tarafından tanımlanır. Özde olan özellikler, benzer tarafların dönüşüm fikirleri ve spirüel iç görü yolları olarak hayal etme ve meditasyon yapmanın önceliği olan doğadan oluşur. İkinci olarak önemli olmayan elementler, dönüşüm halinin özel ruh halleri ve dini felsefelerin bir uyumu görüşünden oluşur. Ayrıca, Faivre Batı Ezoterizminin, farklı dini uygulamalar ve gelenekler yaygın bir yaradılış fikri altında birleştirildiği Rönesans boyunca tam bir varlık elde ettiğini ileri sürmektedir (Granhöln,2008;51).

Faivre'nin modeliyle ilgili problem, ezoterik düşünceye ait olarak bazı şeylerin tanımlanması için tüm özelliklerin mevcut olması gerektiği bakış açısının tam anlamıyla savunulmasıdır. Tanım, tarihsel bir şekilde sınırlandırılmış bir bulgunun kaynağına dayandırıldığında, Rönesans ezoterizmi daha sonraki veya daha önceki ezoterizm açıklamalarından daha doğru olduğu kolayca görünecektir. 2005'te Kocku von Stuckrad, "*per se*"yi bir tanım olarak göstermemesine rağmen, ezoterizmin alternatif bir görüş ortaya koydu. Burada ezoterizm, kişisel ilahi deneyimi ve daha yüksek varlık tarafından meditasyon yapmayı içeren daha yüksek bilgiye ulaşmanın yolları ve daha yüksek söylemlerinden meydana gelen Batı kültüründe bir yapı birleşeni olarak görüldü. Ayrıca Stuckrad, ezoterik dünya görüşlerinin genellikle ontolojik birlik felsefesine dayandığını ileri sürer. Önemli bir nokta, mutlak olmayan gerekli katkıların ve ezoterizme bu tutarsız yaklaşımların listesinin sunulmasıdır. Bu yüzden çeşitli tarihsel dönemlerin ezoterizmini tartışılabilir hale getirir. Stuckrad'ın düşüncelerinin problemi muhtemelen her şeyi çok kapsamasıdır. Yine de ezoterizmin bu iki modeli mutlak aykırı değildir. Von Stuckrad'ın düşüncesinde ontolojik birlik

felsefesi görüşü, Faivre'nin modelindeki yaşayan doğa ve benzer yönlerin özelliklerine benzemektedir. Meditasyon ve kişisel deneyim/hayal etme ikisi de düşüncelerinde ezoterik bilgiye ulaşmanın önemli yolları olarak görülür (Granholm,2008;52).

1.2.1.2. Doğu Kültürlerinde Bâtın Düşünce

Doğu, soyut değerlere önem veren ve içe dönük bir kültüre sahip olduğu için Bâtını düşünce biçimine ve onu kabullenmeye yatkındır. Bu nedenledir ki Mısır gibi kadim bir o kadar gizemli gelenek bu coğrafyada ortaya çıkmıştır. Mısır'da ortaya çıkan Hermetizm ve etkileri daha sonraki düşünce biçimlerinin şekillenmesinde etkin bir rol oynamıştır. Doğu kültürleri ele alınırken ilahi ve ilahi olmayan dinler ele alınmıştır. Doğu kültürünün zenginliği bu çalışmanın alanını genişletmiştir.

1.2.1.2.1. İlahi Olmayan Dinlerde Bâtınlık

İlahi olmayan dinlerden kasıt şudur: Bu dinlerin kutsal kitapları, inandıkları ve hürmet ettikleri Tanrı tarafından değil bundan ziyade öğretiyi yayan, öğreten ve peygamber olduğunu düşünülen kişiler tarafından ele alınır. Nitekim yazılanlar bir bakıma Tanrı'nın eseri olmaktan çok beşeri bir yapıt olur. Her ne kadar Tanrı'nın buyruğuyla veya sözlerini aktarma olarak anlatılsa bile sonuç olarak beşer şaşmaktadır.

1.2.1.2.1.1. Zerdüştlük

Adını kurucusu olan Zerdüş'ten *Zerdüştlük*; Batılı kaynaklarda *Zoroastrisme*, İslami kaynaklarda *Zerdüştlük*, Kur'an'da ise *Mecûs* olarak adlandırılmıştır. Tanrı inancında, Ahura-Mazda Baştanrı olduğu için Mazdeizm de denilmiştir. Zerdüş kelimeli anlamı bakımından, Zarat(güzel) ve Ustra(develer) anlamına gelmektedir. Bu iki kelimenin bir araya gelmesiyle “güzel develere sahip” anlamına geldiği ileri sürülmüştür. Bilakis kelimenin Zareta (yaşlı) olduğu ve “yaşlı develere sahip” anlamında olduğunu savunan kesimler olduğu gibi Zaray (sarı) “sarı develere sahip” kelimesinden türemiş olabileceğini düşünenler de vardır. Halk arasında Zerdüş, “yaşayan yıldız” manasında kullanılır. Latince'de “Zaraustra”, Yunanca'da ise “Zoroastre” şeklinde ifade edilmektedir (Küçük vd. , 2020;119).

Yapılan son araştırmalara göre, kurucu olan Zerdüş'ün, M.Ö. 1000 yılından önceki zamanlarda yaşamış olabileceği tahmin edilmektedir. Bazı araştırmacılar bu tarihin

M.Ö. 1700 ve 1400 arası olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ancak genel kabule göre bu tarih M.Ö. 6. yüzyıldır. Zerdüş doğduğu esnada birçok mucizenin gerçekleştiği söylenir. Doğduğu evin üç gün boyunca ateşle çevrili olduğu, gökyüzünde yaratılan bedeninin özünün yağmur şeklinde toprağa yağdığı ve bunun sonucunda bitkilerin yeşerdiği, yavrulamayan iki ineğin yavruladığı ve sütlerinde bulunan öz ile bunun haoma¹⁶ olduğu ve bunu içen Zerdüş'ün anne babasının ilk kez bir araya gelmesiyle Zerdüş'ün gülerek dünyaya geldiği söylenmektedir. Bunun gibi birçok mucize, zaferle sonuçlanan savaşlar ve kutsallık örnekleri vardır (Eliade, 2018;422).

Zerdüş'ün görüşüne gelecek olursak; bu dini ortaya attığı dönemde sosyal sınıflar ve her bir sınıfın kendine özgü tanrıları vardı. Böyle bir ortamda Zerdüş'ün monoteist bir din ortaya koyması tabiki zorlukları da beraberinde getirmiştir. Zerdüş on yıl boyunca eşi Hvovi'den başka inanan bulamamıştır. İçinde bulunduğu durumu Zerdüş:

Nereye gitsem?

Ayırdılar beni ocağımdan, ailemden

Ne çevremden memnunum ne de köyün o yalancı ileri gelenlerinden

Ey Ahura Mazda!

Nasıl hoşnut edebilirim seni bilmem ki,

Bilirim ey yüce Bilge neden güçsüz olduğumu

Benim sürülerim az, insanlarım az da ondan

Sana yalvarıyorum

Beni düşünmezlik etme.

Dost el uzatır dostuna, bana da sen uzat

Bana iyi düşüncenin gücünü öğret (Yasna 46/1-2). Bu dizlerle anlatmıştır (Aydın, 2017;147-149).

Daha sonra Avayital gölü bölgesinde 45 gün boyunca ibadet etmiştir. İbadet sürecinden sonra, önce İslam dininde melek Cebrail ile özdeşleştirilen Vohumenah adlı melek ile daha sonra göğün her katında farklı meleklerle de görüştüğünden sonra

¹⁶ Zerdüş dininde kutsal bitki ve ondan yapılan içki.

Ahura Mazda'nın yanına gitmiştir. Daha basit bir ifadeyle bu miraçtır. Bu görüşmeler neticesinde Zerdüşť öğretisini, vaazlarını anlatmaya başlamıştır.

Bu öğretiler genel anlamda dört esas noktada birleştirilmiştir. Bu noktalar:

1. *Ahura Mazda'ya ibadet*
2. *Meleklerle saygı*
3. *Şeytanlara lanet*
4. *En yakın ile evlenmek'tir* (Shodiev, 2016;4).

Zerdüşťilik, her gnostik ve düalist din gibi kâinat, nur ve zulmetten oluşur. Yani iyilik ve kötülük çatışmasından ibaret bir inançtır. Kutsal kitapları *Avesta*'dır. Zerdüşťlük ibadetlerinde namaz, oruç ve zekât mevcuttur. Namazları beş vakittir. Onlar için ateş çok mühimdir. Çünkü ateş Tanrı'yı sembol etmektedir. Ateşgedelerde ateş sürekli yanmak durumundadır. Ayrıca ateşin kirlenmemesi için rahip ateşi yakarken eldiven ve maske takmak zorundadır. (Kuzgun, 2015;116).

Ölümünden sonraki yaşama ve tek tanrılı dinlerde olduğu gibi insanların ölümünden sonra sorguya çekileceğine ve sorgu sonrası Cinvat Köprüsü'nden geçmek zorunda olduklarına inanmaktadırlar(Shodiev, 2016;6).

Genel anlamda incelediğimizde monoteist bir inanç bulunmasına karşın düalistik bir yapı da bulunmaktadır. Zerdüşť'ün bu iki inancı ustaca harmanladığı söylenebilir.

1.2.1.2.1.2. Maniheizm

Bu dinin kurusu olan adından da anlaşılacağı üzere Mani, Mardînu'da 12 Nisan 216 yılında dünyaya gelmiştir. Mardînu, Kuzey Babil'deki Fırat ve Dicle nehirlerinin birleşiminde bulunan bir kanal üzerine bina edilmiş bir yerleşim alanıdır. Mani dört yaşına gelinceye kadar annesiyle birlikte bir hayat sürdürmüş lakin babasını görmemiştir. Fihristte ¹⁷, bu süreci temel alan kısmın doğaüstü olayların gerçekleşmesiyle geçtiğini destekleyen söylemler barındırır. Bu söylemlere göre annesinin Mani hakkında çok güzel rüyalar gördüğünü ve hatta bazen melekler tarafından göğe çıkartılıp birkaç gün geri getirilmediği ve yaşının ufak olmasına karşın bilgece konuşması vardır. Mani dört yaşına bastığında ise babası kendisini alarak Elkasai topluluğuna getirmiştir. Vaftizci Yahudi-Hristiyan olan bu toplulukta 24 yaşına kadar eğitilir. Mani bu süre zarfında hayatını önemli ölçüde etkileyen iki

¹⁷ Bir kitabın içindekiler bölümü ya da herhangi bir olayın alfabetik ve kronolojik olarak sıralanması.

olay yaşar. Bunların birincisi; on iki yaşındayken Işık Kralı'nın gönderdiği bir melek olan ilahi ikizi ona şunları söyler: *“Bu dinden ve bu dine inananlardan uzaklaş! Sen bu tophuluğa ait değilsin! Ruhunu pisliklerden arındır ve şehveti terk et! Ancak ortaya çıkman için yaşın çok küçük.”*(Tekin, 2014;8-9).

Öte yandan Mani'nin yaşadığı dönemde Sasani Hanedanlığı hüküm sürmekteydi. Bu hanedanlığın kurucusu olan Ardashir'in vefat etmesiyle yerine I. Shâpur geçmişti. I. Shâpur döneminde Mani, İran'da öğretilerini anlatmaya başlamıştı. Daha sonra I. Shâpur kendisini himayesi altına almıştır. Bu dönemde Mani rahat bir hayat sürmekle beraber müritlerini eğitmiş ve eserlerini yazmıştır. Mani bunlarla yetinmeyip kendi kilisesini oluşturmuş ve hem doğuya hem de batıya kendi misyonerlerini göndermiştir. Ancak 271-272 yıllarında vuku bulan Shâpur'un ölümü aslında Mani'nin de ölümü demektir. Çünkü kendisinden sonra tahta geçen oğlu I. Hormizd dini alanda babasının izinden gitmişse de tahtı ele geçiren diğer oğlu I. Behrâm Mazdeizm dinini devlet dini mertebesine çıkartıp Mani'yi tutuklatmıştır. Sözde gerçekleşen bir mahkeme sonrasında Belepâ'ta (Gundes-hâhpur) parmaklıklar arkasına gönderilmiştir. Neredeyse bir ay süren işkence hayatının ardından 26 Şubat 277 yılında hayata veda etmiştir. Sadece işkenceyle yetinmeyen I. Behram, Mani'nin kafası koparılmış bir şekilde şehir kapılarından temaşaya çıkarmıştır (Aydın, 2017;157).

Her dinde olduğu gibi Mani vefat edince dinde bölünme meydana gelmiştir. Bölünmenin yanı sıra hem Sasani hem de Roma devletlerinin baskıları altında kalmışlardır. Tüm olumsuzluklara karşın Maniheizm, Afrika'ya Suriye'ye, İran'a, Afganistan'a, Ermenistan'a ve Anadolu'ya kadar uzanmıştır. 762 yılında ise Uygurlar'ın devlet dini olmayı başarmıştır. Kültürel alışverişin başrolü olan ticaret rolünü en güzel biçimde oynamış ve İpek Yolu aracılığıyla Maniheizm'in Çin macerası başlamıştır (Küçük vd. , 2020;110).

Elbetteki Taoizm, Budizm, Nesturilik gibi inançların arasında varlığını idame ettirmek zor olsa gerek ki bu da madalyonun bir diğer yüzüdür.

İnanç bakımından Maniheizm gnostik ve düalist dinlerin özelliklerini taşımaktadır. Işık ve Karanlık düalistliği bulunmaktadır. Tahmin edileceği üzere Işık “iyiliği”,

Karanlık ise “kötülüğü” temsil etmektedir. Esasen Hz. İsa’nın “Paraklet¹⁸” olarak Mani’nin geleceğini söylediğine inanmaktadırlar. İsa’nın görevini tamamlayamadığı ve Pavlus’un da yetersiz kaldığı görüşündedirler. Bu yüzden de son peygamber olarak Mani’nin geleceğine ve onun öğretileri sayesinde “gerçek kiliseyi” kurabileceklerine inanmaları, Mani’nin dininde elzem bir yer tutmaktadır. Genel anlamda senkretik bir inanca sahip olan bu dinde ruhun bilgi aracılığıyla aydınlanmasını esas alır. Bu aydınlanma veya uyanış için süreç içerisinde Işık elçileri gönderilmiştir. Buna ihtiyaç vardır. Elçiler ise Şit, Nuh, Enoş, Enok, Sam, İbrahim, Buddha, Aurentes, Zerdüş, İsa ve Pavlus gibi hem Kitab-ı Mukaddes’te hem de dışında kalan kimseler ışık elçileri ve tamamlayıcılarıdır (Küçük vd. , 2020;110).

1.2.1.2.2. İlahi Dinlerde Bâtınlık

İlahi Dinler olarak bahsedilmesinin sebebi: ele alınan dinlerin yaratıcı tarafından vahiy yoluyla kendilerine verildiği düşünülen ilahi bir kitaba sahip olmalarıdır. Söz gelimi, bu kitaplar bizzat yaratıcının sözleri ve düşünceleridir. İlahi dinler ele alınırken İslamiyet tam olarak açıklanmamıştır. Çünkü İslam sonrası dönem adlı başlığın altında ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

1.2.1.2.2.1.Yahudilik

Daha önceki bölümlerde Yahudilerde Bâtını düşünceden bahsederken Kabala ele alınmıştır. Ancak Yahudilerde bu düşüncenin yalnızca Kabala’dan ibaret olmadığını belirtmekte yarar vardır. Kabala’ya ek olarak Yahudi mezheplerinden olan Hasidiler ve Esseniler de ezoterik bir yapıya sahiptir.

Öncelikle Hasidiler, Esseni ve Ferisi mezheplerinin öncüleridir. Hasid İbrani dilinde “dindar, sadık” demektir (Küçük vd., 2020;29-59).

Araz, Hasidiliği şu cümlelerle özetlemiştir: “Hasidizm, 18. yüzyılda Doğu Avrupa’da İsrail ben Eliezer tarafından kurulan, mistik yönü ağır basan bir dini harekettir. Genel olarak Hasidizm, dönemin sosyal, ekonomik, siyasi ve dini şartlarına karşı reaksiyoner bir hareket olarak ortaya çıktığı kabul edilmekle birlikte bu hareketin Orta Çağ Felsefesi ile 13. yüzyıl Kabala Literatürü ve Maharal’ın (1525-1609) mistik yazıları gibi o dönemdeki Yahudi dini metinlerin yeni bir düzenlemesi ve

¹⁸ Peygamber, Kitab-ı Mukaddes’in Yunanca kullanılan sıfatıdır. Metinlerinde (Yuhanna 14,16), Kutsal Ruh için beraberinde gelen anlamına da gelmektedir.

yorumlanması, daha önceki farklı mistik yaklaşımların bir sentezi olduğu iddiaları da mevcuttur” (Araz, 2021;125).

Esseniler ise, Yahudi mezheplerinden Sadukiler ve Ferisiler ile aynı dönemde yaşamışlardır. İçrek bir yapıya sahip Filistin Yahudi mezhebidir ve M.Ö. 2. ile M.S. 1. yüzyıl aralığında yaşamışlardır. Kudüs’ün doğusunda bulunan Lut Gölü (Ölü Deniz) yerleşkesinin Kuzey Batısında koloniler şeklinde yaşadıkları belirtilmektedir. Bu yüzden Esseniler, *Ölü Deniz Mezhebi* olarak da anılmaktadırlar (Küçük vd., 2020;298).

Dış dünyaya karşı kendilerini tamamen kapatmışlardır. Ayrıca bu mezhebe katılabilmek için belirli şartlar bulunmaktadır. Bu mezhebe katılımcı kabul edilmeden önce bir yıl boyunca kişinin dayanıklılığı ve katılım arzusunda samimi olup olmadığı ölçülür (Sarigül, 2015). Aynı zamanda 20. Yüzyılın en önemli arkeolojik keşiflerinden biri olan *Ölü Deniz Yazmalarının* Essenilere ait olduğu saptanmıştır. Yahudilerin isyan çıkarmasıyla, gözünü kan bürüyen Romalılardan kaçıp Kumran mağaralarına saklanan Esseniler tarafından yazılmışlardır. Yazmalar yaklaşık 2000 yıl sonra keşfedilmişlerdir (Demirci, 2021;66).

Bu mezhep inanç ve ibadetlerini Eski Ahit’e dayandırmaktadır. Onların Eski Ahit’ten kasıtları, Hz. Musa’ya Sina dağında vahyedilen *On Emir*’dir. Ölü deniz Yazmalarında bu ahitten sıkça bahsedilmiştir (Kazez, 2001;73).

Esseniler’in Hristiyanlık’a önemli bir ölçüde etkisi olmuştur. Cemaat yapıları erken dönem kilise örgütlenmelerine benzemektedir. Vaftizci Yahya’nın da bu mezhepten olduğu düşünülmektedir (Akşit, 2019;164).

1.2.1.2.2.2. Sabiilik

Her ilahi din mensuplarının tabi olduğu bir peygamber vardır. Sabiîlerin de peygamberi Yahya’dır. Onlar için Yahya’nın çok önemli bir yeri vardır. Sabiîler, peygamber olarak Yahya haricinde sadece Nuh ve Âdem’i kabul etmektedirler (Gündüz,2016;136).

Kur’an-ı Kerim’ de yer alan Bakara;62, Maide;69, Hac;17 surelerinde Sabiîlerin Ehli Kitapla birlikte zikredildiğini görebiliriz. Ancak İbn Abbas’ ın aktardığına göre; “Sabiîler, Hristiyanlığın bir mezhebi olup Fıkhi konular bakımından Ehli Kitap

olarak değerlendirilmemesi ve dışarıda bırakılması gerekir.” Fıkhi ekollerce bu konu tartışmalıdır (Karaman, 2020;)

Şinasi Gündüz’ün “*Sabiiler Son Gnostikler*” kitabında ise Sabiilerin Hristiyanlık için zemin hazırladığına ve hatta İsa’yı da Yahya’nın vaftiz ettiğine inandıkları anlatılmıştır. Yahya’nın vaftizci olduğuna inanmaları nedeniyle de kendi dilleri Mandence’de “vaftiz olmak, boy abdesti almak” anlamlarına gelen “*Sabaa*” kelimesini kullanmışlardır (Gündüz, 2016;21-22).

Bu durum Arapça’da “dönmek” anlamına gelen Sabiî kelimesinden bağımsız olduğunun göstergesidir. Filolojik olarak eksik olmanın ortaya çıkardığı bir problemidir.

Genel anlamda Gnostik ve ezoterik olan Sabiîlerin inançlarına bakacak olursak; gnostik bir din olduğu için belirli bir inanç esasından bahsetmek zordur. Ancak, karanlık aydınlık çatışması vardır. Gizli ve kutsal bilgiye inanılmaktadır ve Demiurg inancı hâkimdir (Gündüz, 2016;77-76).

Demiurg inancı ise; *gnostik kozmogoni ve antropogoni öğretilerinde merkezi rol oynayan bir husustur*. Gnostik mitolojilerde Demiurg, Tanrıdan uzaklaşmayı, hilekârlığı, günahkârlığı ve cehaleti özendirir (Gündüz,2021;126-127).

Bir nevi ilahi dinlerde ele alınan Şeytan figürüyle aynı görevi ifa etmektedir. Ayrıca, Sabiîlerin kutsal kitaplarını şöyle sıralayabiliriz; Ginza Rabba, Sidra Rabba, gibi isimler verilen Ginza, Sağ ve Sol olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Sağ Ginza’ da mitolojik, teolojik ve kozmolojik gibi konular işlenirken Sol Ginza’ da ise ruh, ruhun kurtuluşu ve ışık âlemine yolculuk etmesi gibi konular ele alınmaktadır. Bir diğer önemli kutsal kitap ise Yahya’nın Öğretileri olarak dilimize çevrilen “*Draşai d Yahya*”dır. İçerik olarak ise çeşitli konular barındıran mitolojik olaylar yer almaktadır. Temel kitaplar bu şekilde sıralanmakta, ancak rahiplerin kullanmış olduğu bazı ezoterik metinler de bulunmaktadır. Bu metinlerde kozmolojik, teolojik konulardaki gizli öğretiler ve dini törenler ile ilgili teknik bilgiler yer almaktadır. Sadece rahiplerin kullanmış olduğu kitaplar arasında Alma Rişaia Rabba ve Alma Rişaia Zuta oldukça önemli bir yere sahiptir. Nitekim rahiplerce bu kitaplar halka öğretilmemiş ve geçim kaynağı olarak kullanılmıştır (Gündüz, 2016;77-78).

İnanç bakımından gnostik ve düalist bir yapıya sahip olan Sabîfler, içrek bir yapı sergilemelerinden dolayı onları da Bâtîni düşünce çerçevesinde incelemenin yanlış olmayacağı kanaatindeyim.

1.2.1.2.2.3. Hristiyanlık

Hristiyanlık'ta ezoterizm denildiğinde ilk önce akla Gnostikler gelse de ezoterik bir yapıya sahip başka gruplar da vardır. Örneğin; *Martinistler* ve *Gül Haçlılar* ezoterik düşünceye sahip gruplardır.

Toplumsal anlamda birçok yeniliğin gerçekleştiği Batı Avrupa'da, Ortodoks kilisesine aykırı bir düşünceye sahip olanlar ve o düşünceleri savunanlar soykırıma uğramışlardır. Bu olayların gerçekleştiği 16. yüzyıl, Teolojinin Kilise dışındaki herkese yasak olduğu bir dönemdir. Kilisenin insanların düşüncelerini kısıtlama uğraşlarına rağmen gizli bir şekilde faaliyetlerini sürdürmüş ve hiç kimsenin anlamadığı bir terminolojiyle haberleşip konuşan örgütler vardı. Bu da demek oluyor ki Kilise her şeyi kontrol altına almada yüzde yüz bir başarı ortaya koyamadı. Bu yüzden Simya olarak adlandırılan ilim, gizli de olsa hayata tutunmayı başardı. Kendi içerisinde buluşlara, yazışmalara sahip olan Simya'nın son ve en önemli temsilcisi Paracelsus'tur. Çok gizli bir yeraltı örgütü olan "Gül ve Haç Kardeşliği"nin (Brotherhood of the Rosy-Cross) tarihsel önderiydi (Altındal,2004;10-57).

Örgütler ne kadar gizemli olmuşsa da Paracelsus'un hayatı bir o kadar şeffaftır. Hayatının neredeyse her detayı bilinmektedir. Paracelsus, 17 Aralık 1493 yılında İsviçre'nin Zürih kenti civarlarında Maria-Einsiedeln köyünde doğmuştur. Alman asıllı soylu bir aileye sahiptir. Paracelsus bu ailenin tek evladır. Kendisinin milliyeti tartışılmışsa da en son İsviçreli olduğu konusunda mutabık kalınmıştır. Paracelsus hakkında yayınlanan kitaplarda sürekli farklı adlandırmalar kullanılmıştır. Bunlardan bazıları; Philippus Aureolus Theophrastus, Theophrastus von Hohenheim, Theophrastus Bombastus von Hohenheim, Teophrastus Paracelsus, Teophrastus Baumbast von Hohenheim ve Theophrastus Bombastus von Hohenheim'dir. Aureolus adı; Batıda benimsenmediği gibi yazarlar tarafından pek üzerinde durulmamıştır. Bu isim Latince'dir ve iki kelimeden meydana gelmiştir. Bunlar 'Aure' ve 'olus'tur. Bu kelimeler 'altın, yeşil bitki/sebze' anlamlarına gelmektedir. Batı Avrupa'da Simya ile ilgilenenlere göre bu kavramlar yani 'Yeşil Altın' anahtar kelimedir. Ayrıca Paracelsus ve diğer simyacılar itihafen 19.yüzyılda Gül Haç

örgütünün salonları zemininde yeşil ve altın gibi parlayan halılar bulunmaktaydı. Paracelsus, Hipokrat'ın hekimlik konusundaki görüşlerini Roma'ya taşımıştır. Hatta ona bu yüzden Romalı Hipokrat adı da verilmiştir. Paracelsus, 1478 yılında Floransa'da basılan De Medicina adlı kitabında ilaçlar hakkında bilgi vermiştir. Bu kitabı sekiz ciltten oluşmaktadır. Ayrıca İbni Sina, Hipokrat ve Galen gibi önemli isimleri çok fazla eleştirmiştir. Çok çalkantılı bir hayatı olan Paracelsus, her simyacının alması gereken Kabala eğitimini de almıştır. Johan Trithemus¹⁹ ona Astroloji, Adeptizm ve Occultism'i öğretmiştir. Paracelsus, pek çok ülke gezmiştir. Doğu'da sekiz yıl kadar bir zaman geçirmiş ve öğrendiklerini Avrupa'ya taşıma konusunda hiçbir çekincesi olmamıştır. İtalya Hasal alayına hekim olarak gitmiştir. 1522'de Venedik Savaşlarına da katıldıktan sonra Danimarka ve Hollanda ülkelerinde cerrahlık yapmıştır. Çok yönlü bir insan olan Paracelsus, Oxford, Paris, Viyana, Bologna, Padua ve Köln şehirlerinde bulunan üniversitelerde de bulunmuştur. İsviçre'de bulunan Basel üniversitesinde Profesörlük de yapmıştır. Alışık olunmayan anlatımları nedeniyle hem iyi hem kötü dikkatleri üzerine çeken Paracelsus, Basel şehrinin başhekimliği unvanına sahip olmuştur. İlaç üretimini kendisi yaptığı ve çoğu zaman ücrete tabi tutmadığı için eczacıların düşmanlığını da kazanmıştır. Galen'in İbni Sina'nın ve Hipokrat'ın kitaplarını tahrip etmesi son nokta olmuştur. Artık halk tarafından desteklenmez olmuştur. Kötü bir şöret de cabası. Çünkü Nurnbergli hekimler tarafından “Şarlatan” olarak anılmıştır. Yoksulluk ve sürgün hayatı başlayan Paracelsus, o esnada Macaristan'a gitmiştir. Daha sonra Salzburg'ta ikamet etmiştir. Mistik sanatlara meraklı olan Avusturalya Prensinin yanında olmasına rağmen 24 Eylül 1541'de ciddi olmasa da bir hastalığa yakalandıktan sonra vefat etmiştir. Düşmanlarının suikastı sonucunda öldüğü de söylenmektedir. *Mezar taşında “Vitam Cum morte mutavit” yazmaktadır.* Bunun anlamı ise “Ölümlerle hayatı takas etti”dir. (Altındal,2004;10-57).

Gül Haç Kardeşliğinin öğretileri, düalistik bir görüşü savunmaktadır. Bu kardeşliğin mensubu olan kimseler, tohumun bitkiyi sardığı gibi insanın da Tanrının tüm güçlerini saran bir güç olduğuna inanmaktadırlar. Bu güçler kademeli olarak gelişen maddi bir vücutta gelişen varlıklar silsilesi tarafından yavaşça belirir. Ayrıca gelişimin bu aşamaları, adımlarımızı düzenleyen onurlandırılmış varlıkların

¹⁹ Alman başrahip ve Alman Rönesası'nda bir sözlük yazarı, tarihçi aynı zamanda Kriptograf ve Okültist olan aktif bir bilge.

temelinde uygulanır. Bu seçilmiş varlıklar, hayatın her alanında ve kendi ruhsal gelişimlerini daha etkili hale getiren dersleri çeşitli insan gruplarına vermede önemli faktörlerdirler (Heindel,2019;6).

Martinizm düzenin kökeni, 18. yüzyılda doğaüstü varlıklara hükmedebilen ve üstat, Martinez Pasquales'in öğretilerinde ve çalışmalarında bulundu. Pasquales hayatının çoğu gizemlidir. İsveçli bir filozof ve kâhin olan Emanuel Swedenborg'un inisiyesi olmuştur. Mısır, Yunan ve Doğu 'nun ezoterik öğretileri, somut olarak gizli bilgelik geleneği konusunda tecrübeliydi. Ayrıca Gül Haçlılar'ın üyesi olduğu kesin olarak biliniyordu. 1754'te Paris'te Gül Haçlılar ve İllüminatistler'in bulunduğu ortak bir loca kurdu ve süregelen 20 yıl boyunca bu loca, Fransa ve Avrupa'da mistik ve okült ışığı yaymak için aktif olarak çalışmıştır. Kısaca, 1760'tan sonra Martinez Pasquales, Fransa'nın Güney Batısında bulunan Bordeaux'a gitti ve yakın Doğu'dan getirdiği Cohen's Elus²⁰ veya Elect Priest olarak bilinen okült bir tarikat için burada faaliyet merkezi kurdu. Mistik eğilime ve felsefi mizaca sahip birçok kişi, Cohens Elus ile bir bağ kurmuştur (a brief History of the martinist order). Martinizm, Âdem ile Havva'nın cennetten kovulması, ilahi bir kararla maddi âlemde yoksunluk ve aydınlatma ya da 'Yeniden Bütünleşme' olarak adlandırılan bir geri dönüş aşamasını konu alan ezoterik Hristiyanlık ya da Hristiyan mistisizmidir. Martinez Pasquales ile başlayan bu akım, öğrencileri Louis Claude de Sean Martin ve Jean Baptiste Willermoz ile yayılmaya devam etmiştir (URL -1,2022).

1.2.1.2.2.4. İslamiyet

Bu çalışmada Bâtıniler konusu, İslami kaynaklara göre anlatılmıştır. İslamiyet'te Bâtını düşüncenin olumlu veya olumsuz kimin hangi açıdan değerlendirdiğine bağlı olarak birçok etkisi olmuştur. Özellikle Sünni mezhebe bağlı kimselerin Bâtını düşünceye sahip kimselere karşı çokça mücadele ettiği bilinmektedir. Her zahirin bir batını olduğunu düşünen ve bu gruba mensup kimselerin bu harekete körü körüne bağlı oldukları da bilinen bir gerçektir. Bu harekete bağlı olanlar, kutsal bir imamın varlığına ve aslında peygamberlerden daha üst bir makamda olduğuna inanmaktadırlar. Ayrıca Bâtınilerin, kendilerine özgü ibadet biçimleri vardır ve vahdet-i vücûd inancına sahiptirler. Teşkilat yapıları ise çok ince düşünülen bir çalışma sonucu ortaya çıkmıştır denilebilir. Çünkü Bâtınîliği sonradan benimseyenler

²⁰ Cohen ve Elus İbranicedir. Cohen; Rahip, Elus; seçilmiş kişi anlamındadır. Yeniden bütünleşmenin elde edilmesi için ezoterik bir yol.

yani Müstecibler, Dailerine canlarını bağışlayacak kadar bağlanmışlardır. Buna en güzel örnek Hasan Sabbah ve ona tabi olanlardır.

1.2.2. İslamiyet Sonrası Bâtınlık Düşüncesi

İslamiyet, küçük yaşta ailesini kaybetmiş, doğumuyla bile birçok mucize gerçekleştirmiş ve ahlakıyla bu dine mensup olmayanları bile kendine hayran bırakmış bir peygamberin, Muhammed'in dinidir. Tabi ki peygamberin ölümü dinde ikililik ortaya çıkarmıştır. Zaman içerisinde imamet konusu esasen sorunu çığ gibi büyümüş ve birçok ayrılığa sebep olmuştur. Bu sorun manevi bir güç olmaktan çıkmış politik çıkarların en büyük silahı haline gelmiştir. Bâtını kaynaklara göre, Cafer bin Sadık döneminde temelleri atılan bu görüş oğlu İsmail döneminde faaliyete geçmiştir. O dönemden itibaren Bâtıniler bu düşüncenin savunuculuğunu yapmışlardır. Ehlisünnet ve Mutezile 'ye göre Bâtınlık, Sabiilik, Mecusilik gibi Eski İran ve Hint kültürlerinin ve Hristiyanlık, Yahudilik, Eski Yunan dinlerinin İslamiyeti parçalama gayesiyle oluşturmuş oldukları sapkın bir dindir (Yazar,2017). Bâtınilerin adından anlaşılacağı üzere, nasları batın-zahir olarak ayırması en çok bilinen özelliklerindendir. Müslümanlara aykırı bir tevil anlayışına sahip olmaları onları ibaha yoluna götürmüştür. *Ayet ve hadisleri Sûfî temayüle göre tefsir eden mutasavvıflara da bazen Bâtını lakabı verilmiştir.* Genel anlamda, naslara zahiri anlamlarından ayrı batını anlamlar yüklemeleri, mestûr bir imama riayet etmeleri, inkârcı olmalarına rağmen değilmiş gibi davranarak gerçek amaçlarını saklı tutmaları, evrenin gerçek sırlarına eriştiklerini dile getirmeleri gibi inanç esasları sıralanabilir (İlhan, 2021).

Bu düşünceler göz önünde bulundurulduğunda Bâtınlığın, tipik Sabii ve Hristiyan Gnostığı'ne benzediğini anlamak zor olmayacaktır. Esasen Cafer bin Sadık'ın oğlu olan İsmail'in Sabii olduğunu ileri süren kaynak da mevcuttur (Gener,2009).

Bâtınilerin bu görüşlerini nasıl yaydıkları, nasıl bir yol izledikleri ve teşkilat yapılarını anlatmak elzem bir konudur. Teşkilat yapısını bir piramit olarak düşünürsek; en uç kısmında **İmam** olmak üzere dördü imamın yanında olan ve imamın vekilliğini yapan toplam 12 **Hüccet** bulunur. İnsanlara Bâtını düşüncesi aşılayan, mevki makam sahibi, dış görünüşü de bir o kadar önemli misyonerlik faaliyetlerini gerçekleştiren **Dailer** vardır. En alt kısmında ise Bâtınılığı kabul eden ve bu sisteme dâhil olanlar yani **Müstecibler** vardır. Dailerin yürüttükleri kademeli

sistemin kendi içinde bir sıralaması vardır. Öncelikle **Rızk ve Teferrüs** yani büyük bir özenle seçilen zeki, kıvrak zekâlı ve çeşitli meziyetleri olan Dai'nin Bâtını olabilecek kişileri belirlemesi ve onunla temasa geçmesidir. Ayrıca herkes aynı biçimde bu sisteme dâhil edilmez ve kişiye özel konuşmalar, davetler yapılır. **Te'nis** yani davet edilen kişiyle bağ kurma, dostluk kurmadır. Kişinin yaptığı işlerde her zaman yanında olup ona destek olma, bir nevi güven kazanma aşamasıdır. Dai'den o kişinin yanında geceleme ve hatta güzel sesiyle Kur'an okumaları yapması da istenir. **Teşvik**'de davet edilen kişinin inandığı konular ile ilgili aklının karıştırılması ve inancının sarsılmasıdır. Kur'an'daki bazı ayetlerin hikmetlerinin sorulması ve cennetin kapısı sekiz iken cehennemin neden yedi tane kapısının olduğu gibi sorularla zihin bulandırma aşamasıdır. **Ta'lik**, şüphelerle baş başa bırakılan kişi, Dai'ye yönelir ve bu şüphelerden onu kurtarmasını ister. Ancak Dai, onu kurtarmaz ve durumun sanıldığından daha derin olduğunu ve kolay olmadığını belirterek Bâtını adayının gözünü korkutur. Sonunda bozamayacağı yeminler ettirir ve sır olarak kalması gerektiğini söyler. Bu aşamada kişi veya aday tamamen çaresiz ve her denileni uygulayacak konumdadır. **Rabt**, kişinin hiçbir koşulda bozamayacağı, cesaretinin de örselendiği ağır yeminlerle Dai'ye bağlı kalmasıdır. **Tedlis**, kendisine bağlanan ve sırlar verileceğine inandırılan kişi tüm sırlara vakıf olamaz ve tedrici bir biçimde davranılır. Düşünce hatırlatılır ve mantıken davranmanın güvenilir olmadığını söyleyerek Dai, konum değiştirir çünkü tehlikeli görülmüştür. **Telbis**, basit konular verilip süreç içerisinde bâtinî anlamları kişiye anlatılır. **Hal' ve Selh**, kişinin dini görevlerden kurtulması Hal', sonunda dinden çıkması da Selh' dir. İnancını yitiren kişi Selh makamına ulaşmıştır ki bu Bâtıniler için en yüksek mertebe olarak görülmektedir (Yazar,2017).

Bu faaliyetlerini gerçekleştirdikleri dönem tarihte Selçuklu devleti zamanıdır. Zaman içerisinde Bâtınilerin yaptıklarından kötü etkilenmeye başlayınca, onların altın çağı diyebileceğimiz dönemin öncüsü Hassan Sabbah' a Selçuklu Hükümdarı Sultan Melikşah icra ettikleri nahoş hadiseleri ve cinayetleri bildirmiş ve bu davranışlardan vazgeçerek kendisine itaati emretmişse de karşılık bulamamış Hasan Sabbah, aksine yirmi bin askerinin olduğunu belirterek Sultan'ı dahi tanımadığını belirtmiştir (Ocak,).

Dönemin önemli bir veziri olan Nizâmü'l-mülk, genç bir bâtını tarafından öldürülmüştür. Ancak onun azmettiricisi hakkında farklı varsayımlar bulunmaktadır.

Bunlardan bir tanesi ise, Melikşah'ın ölümünden sonra eşi olan Terken Hatun kendi oğlunun sultan olmasını istediği için Tacü'l Mülk ile ortaklaşa hareket etmeyi uygun görmüştür. Daha sonra Tacü' l mülk, Sultan Melikşah'ı Nizam'ül-mülk'e karşı doldurmaya başlamıştır. Nitekim başarılı da olur. Ancak daha sonra Sultan Melikşah, Nizam'ül Mülk'ün ölümünden Tacü'l mülkü sorumlu tutmuş ve Nizam'ın askerlerince öldürülmüştür (Kaya,2008;34).

Melikşah'ın vefatının ardından bir taht kavgası ortaya çıkmıştır. Bâtıniler bu durumu fırsata çevirip güçlenmişlerdir. Güçlerini halk üzerinde kullanan Bâtıniler insanların korkulu rüyası haline gelmişlerdir. Nitekim insanlar dışarı bile çıkamayacak duruma gelmişlerdir. Kendilerine karşı gelenleri hedef almışlardır. Kendilerine yardım edenler de, devlet ve halk arasında kötü bir imaja sahip olmuşlardır. Öte yandan Bâtini olarak suçlanan kişiler, devlet tarafından cezalandırılmışlardır. Hatta dönemin din adamları da hedef gösterilmiştir. Artık huzur ve güvenlik kavramları bir müddet ülkeyi terk etmiştir. Durum öyle bir hal almıştır ki Bâtıniler, Sultanları öldürme teşebbüslerinde bile bulunmuşlardır. Sultan Muhammed Tapar'ı öldürmeye çalışmışlarsa da başarılı olamamışlardır. Çünkü Sultan'ın önceden haber alması onun hayatını kurtarmıştır (Ocak, 175).

Bir bakıma devlette fetret devri başlamıştır. *İran, Horasan ve Selçuklu coğrafyasında yıllarca terör faaliyetleri yürütmüşlerdir.* Bir yandan 1256 yılına kadar Dailerle görüşlerini yaymaya devam etmişlerdir. Suikastçıları ile de halka ve devletlere korku ve endişe salmışlardır. Ancak Bâtıniler çok iyi birer suikastçı ve asker olsalar da makûs kaderlerine engel olamamışlardır. Esasen Moğolların kalelerini ele geçirerek - Alamut kalesini istila edip bu bölgeyi mesken edinen Bâtınilere- Nizari İsmaililiğe son vermişlerdir (Yılmaz, 2019).

Ancak bu durum Bâtınileri durdurmuş gibi görünse de tabiki görüldüğü gibi olmamıştır. Bu hareket, İslam'da farklı tarikatlar içerisinde varlığına devam etmiştir. İsmaililiğin aslında reform geçirdiğini söylemek çok yerinde bir tabir olur. Reform geçiren İsmaililik'te: *“On İki İmam Şiiliğin eskatolojik bir perspektifin son noktası olarak düşündüğü olguyu, Alamut İsmaililiği Ruhun her türlü kulluğa karşı ayaklanması olan eskatolojiyi çabuklaştırarak şimdiki zamanda gerçekleştirir.”* Corbin²¹'e göre İmamlar; “Asıl kalıcı olan İmamlardır peygamberler değil” derler.

²¹ İslam düşüncesi ve özellikle İran-İsmailiye felsefesi üzerinde yaptığı araştırmalarla bilinen Fransız şarkiyatçısı.

İmamlar mutlak güce sahiptirler. Hem ezeli hem ebedi varlıklardır. Onlar İlahi bir yüz ve yüce Yaraticının adı olan ilahi sıfattır. Hakikat kapısıdır. İnsanlar her şeyden önce İmam'ı bilmelidirler. İmamı tanımayan ve bilmeyen bir insan cahildir. Gizemli İmam, İsmâillilerin Şiilerin farklı kollarında mistik yaşamlarında önemli bir rol oynamıştır (Eliade, 2017;161-162).

1.2.2.1. Şia ile Bâtınlık İlişkisi

Şîî yazarlar, Şîîliğin Peygamber efendimizin zamanında ya da vefatından sonraki dönemlerde ortaya çıktığını dile getirmektedirler. Hz. peygamberin bizzat kendisinin onları Şîatü Ali olarak adlandırdığını ve kendisi vefat edince de Ali'nin imam olduğunu iddia etmektedirler. Şîî âlim Muhammed Hüseyin Al Kâşifu'l-Ğitâ Şîîliğin, bir nevi peygamberin sayesinde ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Yine Şîî bir yazar olan Tabatabaî de henüz peygamber efendimiz hayattayken Ali'nin şiası olarak hitap ettiği toplulukla Şîîliğin başladığını söylemiştir. Ayrıca Şiiler, hilafetin ve dini otoritenin mutlak sahibinin Ali ve dostlarının da inandığı gibi Ali'ye ait olması gerektiğine inanmaktadırlar. Nitekim Şiilik peygamberin vefatından sonra bir mezhep olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca mezheplerin beşeri oluşumlar olduğu konusunda da hemfikiriz. Kısaca özetlemek gerekirse; Şiilik'te, Hz. Ali'nin nas ve tayinle imam olduğuna inanılmıştır. Ayrıca imamet problemini inanç esası varsaymışlardır. Daha sonra Şiîliğin altı farklı fırkası ortaya çıkmıştır. Bunlar: *İmamiye* (Caferiyye, İsnâ-aşeriyye), *Zeydiye*, *İsmâiliye*, *Nusayrilik*, *Dürzilik*, *Bahailik*'tir (Onat, 1997;81-82).

Mustafa Öz'ün aktardığına göre: “Sözlükte “tâbi olmak, desteklemek; şâyi olmak, çoğalmak” anlamlarındaki şiyâ’ kökünden türeyen şîa kelimesi “tarafdar, yardımcı, destekleyici; bir işi gerçekleştirmek için bir kimse etrafında toplanan grup” manasına gelir. Kur’ân-ı Kerîm’de “şiyâ” kökü biri fiil, diğerleri tekil (şîa) ve çoğul (şiyâ’, eşyâ’) isim olarak on iki yerde sözlük anlamlarında geçmektedir.” Genelde *Şîî* olarak kullanılmaktadır. Bu kavram, İslam dininin yüce peygamberi Hz. Muhammed’in sav. vefat etmesiyle orta çıkan iktidar boşluğunun Hz. Ali’nin doldurması gerektiğini savunan grupları ifade etmektedir. Şia kelimesinin, erken dönemlerde ‘tarafdar’ anlamında kullanıldığı da görülmektedir. Örnek olarak; İran fethedilirken Sasani hükümdarı Hürmüz ve soylulardan on kişi daha Medine’ye getirilir. O sırada Halife Ömer’in Hürmüz ve şîasını yakaladığı ve İslam dini galip geldiği için Allah’a

şükrettiği söylenmektedir. Bir başka örnekte, Hz. Ali'nin Cemel Muharebesi²²'nde Hz. Ayşe'nin taraftarlarını neden öldürdüğü sorulduğunda onların da kendi şîasını öldürdüğünü belirtmiştir. Göreceli olarak “şîatü Osman” veya “şîatü Ali” kelimeleri, Hz. Osman'a tabi olanlar veya Hz. Ali'ye tabi olanlar anlamında kullanılırlar. Bir başka kullanım ise *eş-şîatü'l-Aleviyye* ve *eş-şîatü'l Abbâsiyye*'dir. Bu kelimeler de Hz. Ali ve Abbas oğullarından yana olanlar şeklinde kullanılmıştır. *Şîatü Osman* kelimesi zamanla değişime uğrayarak el-Osman şeklinde kullanılmıştır. *Şîatü Ali* kelimesi ise *eş-Şia* olarak kullanılmaya devam etmiş ve terim bir anlam kazanmıştır. Hz. Ali'ye bağlı olanlar, onun imamlığını kabul edenler kendilerine Şîatü Ali demişlerdir. Sa'd b. Abdullah ve Hasan B. Mûsâ en-Nevbahtî bize bu bilgiyi aktarmışlardır. Ancak Şeyh Müfid daha ayrıntılı bir şekilde bu durumu açıklamıştır. Onun açıklamasına göre, Peygamberin vefatından sonra, Şia'nın daha önceki halifeleri de kabul etmeyen, yalnızca Hz. Ali'nin imam olduğunu ve ona tabi olduklarını ondan sonra da bu imamlık geleneğinin devam etmesi gerektiğini savunan bir gruptur. Nitekim bu grup Hz. Ali'nin daha önce kimseye tabi olmadığını da ileri sürer. Hz. Ali'nin, Şiîliğin ve müslümanların imamı olduğu ve bunun Allah'ın takdiri ve Peygamber efendimizin vasiyetiyle gerçekleştiğini iddia eden kimseler olduğu, Şeyh Müfid'in öğrencisi Ebu Ca'fer et-Tûsî tarafından belirtilmiştir (Öz,2022;1).

1.2.2.1.1. İmamiyye

Hz. Hasan ve Hüseyin döneminde Hz Ali'nin imam olması taraftarı olanlar daha çok siyasi bir topluluktu. Şii temayüle sahip kimseler Irak bölgesine yerleşmişlerdir. Irak halkı ve daha çok Küfe'de yaşayanların büyük bir çoğunluğu bu görüşü kabul etmiştir. Hz Hüseyin'in vefatıyla hem siyasi hem de dini bir boyut atfedilen Şii fırka, bölünmeler yaşamıştır. Bunlar: Muhammed b. Hanefiyye'nin imametini kabul edenler Keysâniyye grubu, imametini aksaklık yaşadığına inananlar ve Ali b. Hüseyin Zeynelabiddin'in imamlığını kabul edenlerdir. Zeynelabiddin'in ölümüyle Şiilikten bir grup oğlu Zeyd'in imamlığını kabul etmiştir. Başka bir grup ise Muhammed el-Bakır'ın imamlığını kabul etmiştir. Zeyd'e bağlı olanlar Zeydiyye olarak anılmışlardır (Öz,2000;1).

²² Cemel Vakası, Halife Ali bin Ebu Talib ile İslam Peygamberi Muhammed'in eşi Aişe'nin taraftarları arasında, Basra'da gerçekleşen muharebedir. Müslümanlar arasındaki ilk iç savaştır. Hz. Ali kazanmıştır.

Cafer es-Sadık'a tabi oldukları için Caferiyye, nas ve tayinle imam olan 12 imama riayet ettiklerinden dolayı İsnâ-aşeriyye de denilmektedir. Ayrıca Şiilik denilince ilk akla gelen fırkadır. Bu fırkanın esas aldığı on iki imam sıralaması şöyledir: Ali b. Ebu Talib, Hasan b. Ali, Hüseyin b. Ali, Ali Zeynelabiddin, Muhammed Bâkır, Cafer es-Sadık, Musa el-Kazım, Ali er-Rıza, Muhammed Cevad, Ali el-Hadi, Hasan el-Askeri ve Muhammed el-Mehdi'dir. On ikinci imam olarak görülen Muhammed el-Mehdi, 255/869 tarihinde dünyaya gelmiştir. Daha sonra onun öldürülme ihtimalinden dolayı O'nun için *Gaybet-i Suğra* adı verilen *Küçük Gizlilik* anlamına gelen bir dönem başlamıştır. 328/940 yılına kadar bu dönem devam etmiştir. Ayrıca bu dönemde İmam ve ona tabi olanlar *Süfera-i Erbaa* yani *dört sefir* aracılığıyla iletişim kurmuştur. Fakat daha sonra *Gaybet-i Kübra* (*Büyük Gizlilik*) aşamasına geçmişlerdir. 12. İmamın halen hayatta olduğuna ve zamanı geldiğinde cemaatine geri döneceğine ve adaleti sağlayacağına inanılmaktadır. İmamiye'nin inanç esaslarına gelindiğinde ise: ahiret ve peygamber inancına sahip olmakla birlikte imanın ancak İmam'a riayet etmekle tamamlanabileceğine inanmaktadırlar (Onat,1993;125-127).

İmamiyye Şia'sında imam, ahiret hayatında da etkin bir rol oynamaktadır. İmam vefat etse bile onun kabrini ziyaret edenlerin söylediklerini duymakta ve görmektedir. Elbetteki ruhları cennete gönderilmektedir. Bu düşünce taraftarları vefat ettiği zaman kabirde peygamberden sonra imama tabi olup olmadıklarının sorulacağına inanılmaktadır. Daha sonra bu yolda olanlar, cennetle mükâfatlandırılırken olmayanlar ise cehennemle cezalandırılacaklardır. İmamiler, cennete ya da cehenneme gideceklerinin kabir hayatında öğrenmektedirler. Bir kesimin ise ruhunun yok edileceği ve böylece hiçbir olayla karşı karşıya gelmediği için hiçbir şey hatırlamayacakları görüşü vardır. Bu kesim, bu düşünceye iman etme ya da küfre düşme arasında kararsız kalanlardır (Maviş,2017;98-99).

1.2.2.1.2. Zeydiye

İmamiye'de bulunan on iki imamın dördüncüsü olan Ali Zeynelabiddin'in oğlu İmam Zeyd'e tabi olanlar Zeydiye olarak anılmışlardır. Zeydilere göre, peygamber efendimiz imam olarak kimsenin adını vermemiştir. Nitekim imam olabilmek için bazı meziyetlere sahip olmak gerekir. Örneğin; cesur, takva sahibi ve haşmetli olmak

gibi. Zeydiler, imamın gizli olması gerektiği ve günahsız olduğu düşüncelerine de katılmamaktadırlar. Şiiliğin Sünniliğe en yakın koludur (Onat,1993;125-127).

Zeydilik mezhebinin ortaya çıkışı hem siyasi hem de dini nedenler barındırdığı için dini bir ideolojidir denilebilir (Öztürk,2019;90).

Zeydilerin sahabeler hakkındaki görüşleri, tıpkı şiiler gibi daha çok imamet anlayışı esas alınarak ortaya atılmıştır. En faziletli sahabenin Hz. Ali olduğunu düşündükleri için imamet anlayışlarını ve seçimlerini bu doğrultuda şekillendirmişlerdir (Ümit,2015;113).

1.2.2.1.3.İsmailiye

Cafer bin Sadık'ın oğlu olan İsmail'in oluşturduğu bir mezheptir. İlk bir buçuk asır boyunca Bâtınlık adıyla da anılan bu mezhep hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Mısır'da ilk olarak kendini gösteren Fatımi devleti 279/909 yılında İsmaililerce kurulmuştur. Nizari ve Mustali olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İkiye ayrılma dönemi Fatımi halifesi Mustansır döneminde gerçekleşmiştir. Ele geçirilen Alamut Kalesi Hasan Sabbah ve Nizariler için bir sığınak olmuştur. Nizari İsmaililer bu dönemde, bölge halkı için korkulu bir kâbus olmasına karşın kendilerinin altın çağı olmuştur. Daha sonra Hindistan'a geçen Bâtıniler de olmuştur. Orada Hz. Ali'nin ilah olduğunu ileri süren *Ali İlahiler* grubunu meydana getirmişlerdir. Bilinen başka bir şekil değiştirme ise, 1840'lı yıllardan sonraki dönemlerde Bâtınlık, bu sefer İranlı Ağa Hanlar adı altında varlığını sürdürmeye devam etmiştir (Onat,1993;125-127).

1.2.2.1.4. Nusayrilik

Muhammed b. Nusayr en-Nemiri'nce kurulan bir mezhep olan Nusayrilik hakkında çok bilgi yoktur. Çünkü bu mezhebe inananlar Suriye etrafında kendilerini olabildiğince muhafaza ederek yaşamışlardır. Osmanlı'nın çöküş dönemlerinde yaşayan bu mezhep bir şekilde Fransa tarafından gerekli desteği almıştır. Günümüzde Suriye yönetiminde bulunanlar Nusayrilerdir. Ayrıca Hz. Ali'nin ilah olduğuna inanmış bir diğer kesimdir. Kelime-i şهادetleri; Ali b. Ebu Talib'ten başka ilah olmadığıdır (Onat,1993;125-127).

1.2.2.1.5. Durzilik

Yıllar boyunca Suriye’de daha çok orta alanlarda ve Cebel-i Duruz dağlarında hayat süren Durziler’in kurucusu Fatımi halifesi Hâkim bi-Emrullah’ın veziri Hamza b. Ali’dir. Cemaatlerini akıllılar ve cahiller olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Akıllılar kesiminden olanlar dini bilgileri bilenlerdir. Cahiller ise din hakkında bilgisi olmayanlardır. Yalnızca aklın vermiş olduğu bilgilerle yetinmektedirler. Ayrıca bu mezhebin inanç esasları, Allah sadece yedi imamla birleşmiştir ve son olarak bu mezhebin kurucusu olan Hamza b. Ali’ye hulul etmiştir. Hamza b. Ali tanrıdır (Onat.1993;125-127).

1.2.2.1.6.Bahailik

Şirazlı Muhammed Ali tarafından Babilik olarak 1844 yılında kurulmuştur. Daha sonra Babilik, Şii anlayışı esas alan Şeyhilik tarikatının *Kamil Şii*²³ anlayışından etkilenmiştir. Öncelikle Mirza Ali Muhammed kendisini on iki imamın *bab*’ı, sonradan Mehdi ve Peygamber olduğunu ilan etmiştir. Bu iddialar elbetteki İran’ da karışıklıklara neden olmuştur ve Mirza Ali Muhammed 1849’da idam edilmiştir. Ancak Mirza Hüseyin Ali tarafından bu hareket devam ettirilmiştir. Ayrıca Bahauallah olarak adlandırılan Mirza Hüseyin Ali, Kitabı’l-Akdes ve Kitabı’l-İkan adlı eserlerini yazmıştır. Bahailerin görüşlerine göre, Hz. Muhammed Resullerin değil nebilerin sonuncusudur ve Hz. Muhammed nasıl ki kendinden önce var olan dinleri kabul etmemişse aynı şekilde Mirza Hüseyin Ali de İslam’ı kabul etmemektedir. Esas olarak İlâhi dinlerin bir sentezi olan Bahailiğin, ayrı bir din olduğu iddia edilmektedir (Onat, 1993;125-127).

Bahailer ve Babiler, Nusayriler ve Durziler, Günümüzde Bâtını Oluşumlar başlığı altında detaylı bir şekilde anlatılmıştır.

Şii ve Bâtınilik arasındaki ilişki incelendiğinde, her iki hareketin de imamlığa karşı dikkate değer bir hürmetlerinin olduğunu görülmektedir. Nitekim Şiiler Hz. Ali’nin, Bâtıniler ise Cafer b. Sadık’ın oğlu İsmail’in imamlığını esas almıştır. Her iki taraf için de imamlık çok önemlidir ve babadan oğula geçmektedir. Moğolların Alamut kalesini yıkması Bâtınilığın tamamen ortadan kalktığı demek değildi bu yüzden

²³ Manevi gözlem aracılığıyla imamların lütfunu kazanmış kimsedir.

Şifliğin bir fırkası olarak İsmaililer adı altında varlıklarını devam ettirdikleri görölmektedir.

1.2.2.2. Türk Devletlerinde Bâtnilik

Türk devletlerinde bilhassa Selçuklu döneminde Bâtniler adından çokça söz ettirmiştir. Gerek teşkilat yapıları gerekse devlet içerisinde yapmış oldukları taşkınlıklar tarihte dikkate değer bir konuma sahiptir. Bâtni inanca mensup kimseler, İsmailiyye, Sebbiye, Talimiyye, Karmatiler, Hurremdiniyye, Muhammira, Sabbahiye ve Bâtniler gibi adlar altında devlet yöneticilerini ve halkı büyük bir hezeyana uğratmışlardır. Çünkü Bâtniler çok iyi eğitilmiş birer misyoner olmakla birlikte çok iyi birer suikastçılardı.

1.2.2.2.1. Selçuklu Döneminde Bâtnilik

1256 yılı sürecince varlığını idame ettiren bir hareket başlatan İsmaililerin lideri Hasan Sabbah, İran Nizari İsmaililiğini Alamut kalesini alarak bilfiil çalışmalarına başlamıştır. Büyük Selçuklu devletinde Bâtniler faaliyetlerini birçok meziyete sahip Hasan Sabah'a kadar gizliden yürütmüşlerdir. Ancak Hasan Sabbah, Yezd, Huzistan, Kirman, Deylem, Damgan vb. İslam'ın hâkim olduğu kesimleri dolaşarak İsmaililiği anlatmaya, yaymaya başlamıştır. Bunu da dokuz yıl kaldığı Mısır seyahatinden Isfahan'a 473/1081 yılında döndüğünde yapmıştır. Hasan Sabbah'ın Mısır'ın mistik yönünden etkilenmiş olması da muhtemeldir. Sabbah, döndüğünde yapmış olduğu misyonerlik görevi sayesinde birçok kişiyi yanına çekmeyi başarmıştır. Bu olaylar Nizamülmülk tarafından fark edilmiştir. Rey Valisi Ebu Müslim Razi'ye Hasan Sabbah'ı yakalaması için emir verilmiştir. Bu yüzden Hasan Sabbah, Rey bölgesini terk ederek kendisine güvenli bir yer arayışına girmiştir. Daha sonra Sabbah, Kazvin dolaylarında yapı itibarıyla sağlam, konum olarak güvenli olan Alamut kalesini ele geçirmek için uğraşmıştır. Sabbah, 4Eylül 1090/Recep 483/4 yılında önce misyonerlerini esasen dailerini kaleye gönderdikten sonra kendisi bizzat kaleye girip Sultan Melikşah adına burayı yöneten Alevi-yi Mehdi'den almıştır. Hasan Sabbah, kaleyi aldıktan sonra sadece duvarları sağlamlaştırmakla kalmamıştır. Alamut Vadisini tarıma elverişli hale gelecek şekilde düzenlemiştir. Bu süreç içerisinde Bâtni olmayanlara işkence edilerek, kan dökerek ve tehditlerle Bâtni olmalarını sağlamaya çalışmıştır. Sabbah, aslında Büyük Selçuklu devletine karşı dini ve siyasi olarak zıt bir güç çıkardı. Nitekim Hasan Sabbah'ın gayesi daha çok taraftar

toplayarak ve elde ettiği kalelerle siyasi bir otorite elde etmekte. Sabbah'ın katı kuralları ve yetiştirdiği suikastçılarla devlet ve din adamlarına, dönemin âlimlerine karşı gerçekleştirdiği saldırılar kasti olarak seçilmiş bir politikaydı. Bu tedrici politika Büyük Selçuklu devletini elbetteki yıprattı. Bâtıniler, bu bölgede İsmaili-Bâtini bir devlet kurmayı planladıkları için halkı da kötü muameleye maruz bırakmışlardır (Keleş, 2017;156-158).

Selçuklular İslam dininin sancağını taşıdığı için Şiiilik konusunda bağışıklık kazanmışlardır. Tuğrul Bey'den sonra Şii sorunları Alp Arslan döneminde de devam etmiştir. Bâtınilerin yarattığı karışıklıklar dikkat çekmesine rağmen Sultan Alp Arslan zamanında istihbaratın onun emriyle dağıtılması devletin bir nevi düşmanlarına özellikle Bâtınilere tanınmış olan bir imtiyazdı. Çünkü böylelikle Bâtıniler devlet içerisinde kökleşme imkânı buldu. Önceki hükümdarların hiçbirisi devleti istihbarattan ve posta teşkilatından yoksun bırakmamıştır. Devletin neresinde olursa olsun eğer bir kargaşa, bir asilik varsa hükümdarlar bunlardan haberdar olurlardı. Ancak Sultan Alp Arslan, Nizâmü'l-Mülk'ün uyarılarına rağmen aslında casusluğun da çok kötülük getirebileceğinin, doğruyu söylemekten kaçınıp yanlış hedef gösterebileceğinin ya da düşmanların casusu satın alma ihtimalinin de bulunduğunu düşünerek uyarıları dikkate almamıştır. Bu yüzden boş kalan yollar, Bâtınilerin faaliyetlerini gerçekleştirmesi için tam da istedikleri duruma gelmişti (Ocak,1996) .

Şii-İsmaili bir devlet olan Fatımiler, daîler yetiştirmek ve Şiiliği bir ilim olarak anlatmak için *Darü'l-Hikme* adı verilen medreseler kurmuşlardır. Bu eğitim camialarında eğitim alan daîler uzak diyarlara giderek kendi düşüncelerini yaymışlardır. Bu konuda başarılı da olmuşlardır. Ayrıca Mısır'da bulunan el-Ezher cami ve medresesi bu eğitim kurumlarının en iyi şekilde verildiği yerdı. Burada Bâtini âlimler ve din adamları olan dâîleri eğitiyorlardı. Çünkü amaçları, Fatımi devletinin devamlılığını sağlamaktı. Nizâmü'l-Mülk, İslam dinini korumayı görev bildiği için, öngörüsü ve zekâsı sayesinde bu tehlikeyi önceden sezmiştir. Sünni kesimlerin, Sünni karşıtı olanlarla sadece silahlı olarak değil iyi bir ilim ve fikirle de savaşmalarını istemiştir. Bu yüzden Sultan Alp Arslan'ın da katkılarıyla onun döneminde ve sonraları Sultan Melikşah döneminde de Suriye'nin birçok şehrinde *Nizâmiye Medreseleri*'ni kurdu (Taşkıran,2013;7).

Sultan Melikşah döneminde: Bâtıniler, Sultan Melikşah'ın bir süreliğine de olsa aklını karıştırmayı başardıklarını İbnü'l-Cevzî anlatmaktadır. İbnü'l-Cevzî aynı zamanda Sultan Melikşah'a yakın olan el-Cürcani'nin, Sultan'ın inancının Bâtınilerce zedelendiğini gizli bir şekilde ebu'l Vefa b. Ukayl'a aktardığını söylemiştir. Ayrıca Sultan, Tanrı nedir? , Tanrı denilirken kasıt ne olabilir? gibi sorular sormaya başladığı belirtilmiştir. Bunun neticesinde Ebu'l Vefa'nın da ruh ve akıl arasındaki bağlantıyı, Tanrı derken ne demek istendiğini ve Bâtınilerin ne kadar yanlış düşündüğünü anlatmıştır Daha sonra Cürcani'nin anlattığına göre; Melikşah uygulanmış ve bu sayede Bâtınilerin gerçek yüzlerini gördüğünü dile getirmiştir (Köymen,1984;212).

Sultan Melikşah, Büyük Selçuklu devletini bu denli uğraştıran Bâtınilerle mücadeleyi bir bakıma yasallaştırdı. Emir Yoruntaş, 1091 yılında Alamut ve civarlarını alma görevini aldı. Yoruntaş aynı zamanda Rûdbâr ve Alamut bölgelerinden sorumluydu. Sultan Melikşah'ın bu adımı yerinde ve doğru bir tedbirdi denilebilir. Çünkü Yoruntaş Bâtınilerle sonuna kadar mücadele edebilecek bir kumandandı ki öyle de olmuştur ve Alamut kalesini çok iyi bir şekilde kuşatmıştır. Hasan Sabbah'ın öğretilerini takip edenleri öldürmüş ve mallarına el koymuştur. Bölgeye yakın diğer kaleleri de takip altına almıştır. Alamut, emir Yoruntaş'ın mücadelesi karşısında çaresiz kaldı. Çünkü Alamut yeterince erzak depolamamıştı. Ancak Hasan Sabbah halkını sakinleştirmeye çalıştı ve Halife Muntasır'a kaleden kesinlikle ayrılmamaları gerektiğini ve imamla savaştıkları için bozguna uğrayacakları konusunda imam tarafından talimat aldığını söyledi. Bu söylemler, kale halkını ilginç ve gerçek bir direnişe yöneltti (Özaydın,347).

Çünkü bu direniş tam olarak imkânsız denilebilecek kadar zordu. Alamut kalesi tam ele geçirilecek diye düşünülürken emir Yoruntaş'ın ani ölümüyle Alamut kalesi rahat bir nefes almıştır. Böylece Selçuklu devletinin tüm emekleri maalesef ki ziyan olmuştur. Bu süreç içerisinde Hasan Sabbah da propagandasını hızlandırmıştır. Emir Yoruntaş'ın ölümünden Bâtınilik faaliyetleri artmıştır. Sabbah, her durumu bir şekilde fırsata dönüştürmüştür. Tabi sonraki zamanlarda Sultan Melikşah tekrar kuşatmayı dener ama başarılı olamaz. (Kaya,2008;28-30).

Melikşah'ın vefatından sonra tahta Sultan Berkyaruk geçmiştir. Ancak Sultan Beryaruk'un tahta geçmesi kolay olmamıştır. Çünkü Berkyaruk, babası tarafından

veliaht olarak gösterilmişse de Terken Hatun'un çalışmalarıyla henüz küçük yaşta olan oğlu Mahmud tahta bir şekilde çıkarılmıştır. Eninde sonunda tahta çıkan Sultan Berkyaruk, Bâtınilerle mücadele ettiği için onların hedefi haline gelmiştir. Nitekim ilk suikast girişimine uğrayan Sultan da Berkyaruk olmuştur. Ayrıca Sultan Berkyaruk, Bâtınilere karşı hiçbir zaman boyun eğmemiş ve her zaman onlarla mücadele içinde olan gözü kara bir Sultan olmuştur (Taşkıran,2013;3).

Berkyaruk'tan sonra Muhammed Tapar tahta geçen isim olmuştur. Bu dönemde Bâtınilerle ilgili ciddi anlamda çalışmalar yapılmıştır. Ancak zaten Bâtıniler, taht mücadeleleri esnasında Isfahan'da yeterince yayılım göstermiş ve Sultan Melikşah'ın bizzat yaptırdığı Şahdiz kalesini bile almışlardı. Durum öyle bir vaziyet almıştı ki Isfahan'da İbn At-taş'a Bâtıniler taç giydirmişti. Bir Bâtini lideri olan At-taş, oldukça güçlü bir hale gelmişti. Her Batınınin yaptığı gibi eşkıyalık yapmaya devam ediyordu. Bu sırada Şahdiz kalesini de üs yapmıştı. Hatta devlette bir konuma sahip kimseler bile kendilerini korumak için aslında zarardan kaçınmak için Bâtınilere haraç ödüyorlardı. Yaklaşık on ile on iki yıl süren bu durumda Bâtıniler'in bitmeyen kötülüklerini gören Sultan, kaleyi tekrar ele geçirmek için kuvvet görevlendirdi. En nihayetinde Kale kuşatılıp Bâtini lider ve emrindeki pek çok kişi öldürülmüştür ve liderlerinin kafası halifeye iletili. Ele geçirilen kale Bâtınilere karşı alınmış mühim bir başarı olmuştur. Zafer elde eden Tapar, elbetteki Bâtınilere karşı verdiği mücadeleyi devam ettirip onların asıl üslerini ele geçirmeyi arzuluyordu. Bu amaçla vezir Ahmed b. Nizamülmülk 1109 yılında Alamut'u fethetmesi için görevlendirdi. Vezir kaleyi kuşatmayı başarmışsa da çetin hava koşulları nedeniyle fetih gerçekleşemedi. İlerleyen zamanlarda emir Anuşigin Şirgir bu görevi üstlendi ciddi bir üstünlükle kaleyi kuşattı. Ancak Sultan'ın 1118 yılında vefatı üzerine emir, geri çekilmek zorunda kaldı. Nitekim Bâtınilerin başına tekrar talih kuşu konmuş oldu. Tapar'ın isteği üzerine Melik Rıdvan zamanında Halep'in içine işlemiş olan Bâtınilere karşı Melik Rıdvan'ın oğlu Alp Arslan harekete geçmiştir. Bu sayede Bâtini faaliyetlerin önüne geçilmiş ve Bâtiniliğin mühim isimleri yakalanarak öldürülmüştür (Ocak,169-170).

Sultan Muhammed Tapar'ın vefat etmesiyle oğlu Mahmud ve kardeşi Sencer arasında bir taht mücadelesi başlamıştır. Bu mücadele Sultan Sencer'in galibiyetiyle

sonuçlanmış ve Sultan Sencer Büyük Selçuklu devletinin başına geçmiştir (Bayındır,2017;117).

Hasan Sabbah ve gizli olarak faaliyetlerini sürdüren Bâtıniler için yeni bir devir başlamıştır. Sencer döneminde Bâtıniler farklı bir politika izlemişlerdir. O süre içerisinde Sabbah, Sultan Muhammed Tapar’dan kalma hasarlarını onarmaya ve kalelerini yeniden sağlamlaştırmayı denemiştir. Daha çok siyasi ve yerel işbirlikleriyle uğraşmışlardır. Bâtıniler artık sınırlarını, kanla değil siyasi fikirlerle büyütmeyi amaç edinmişlerdir. Sencer’in kendi döneminde Bâtınilere yönelik herhangi bir mücadelesi olmaması ve daha çok hoşgörü ile yaklaşması kendisine suikast düzenlenmemesi için yaptığı görüşlerini ortaya çıkarmıştır. Sencer, tahta geçtiği ilk zamanlarda Bâtınilere karşı bir şeyler yapmaya uğraşmışsa da Bâtıniler devlet makamlarını bile ele geçirdikleri için kurduğu her plandan bir şekilde Hasan Sabbah’ın haberi olmuştur. Sultan Muhammed Tapar’ın ölmesiyle Sencer’in de Bâtınilerle mücadelesinin devam edeceğini düşünen Sabbah boş durmamıştır. Hep yaptığı tehdit şeklinden birini Sultan Sencer’e de uygulamıştır. Bu tehdit, Sencer’in hizmetçisini satın alma şeklinde gerçekleşmiştir. Sabbah hizmetçiyi belli bir miktar parayla kandırarak Hançer ve yanında not verdi. Hizmetçi Sencer uyurken başucuna notla birlikte bu hançeri sapladı. Sabah notu gören Sencer’in içine korku düşer. Genel anlamda kimse hakkında bir şüphesi bulunmayan Sencer, bir adamını görevlendirerek gizli bir şekilde kimin yaptığını bulmaya çalışır. O esnada Sabbah, Sencer’e elçiyle not göndermiştir. Bu notta “*Ben Sultan Sencer’in kötülüğünü arzu etseydim hançer toprağa değil göğsüne saplanırdı.*” yazmaktadır. Bu durum Sencer’i etkiler ve Bâtınilerle bir mücadele içine girmekten vazgeçer (Cüveyni, çev. Öztürk,1998;546).

Cüveyni bu konuda, Sultan Sencer’in, kendisine ait Kum bölgesinde yaşayan Bâtınilerin vergilerinin üç bin dinarını almadığını ve Bâtınilerin Girdkûh bölgesinden geçen kimselerden haraç toplamalarına göz yumduğunu ve Sultan ferman verirken Bâtınilere karşı hoşgörüyle yaklaştığını ve halkına barış içinde yaşamalarını söylemiştir. Veziri suikaste kurban gitmesine rağmen Sencer’in kararlı bir şekilde Bâtınilere karşı barışçı tutumu ve Bâtini sorunlarının devamlı olarak artması gözden kaçmamıştır. Abbasi halifesi Müsterşid Billâh, Sultan Sencer’in kayıtsız kaldığı ve

tutarlı olmadığı yönde suçlamalarının hedefi haline gelmiştir (Daftary,çev. Toprak,2005;511).

Bu suçlamalar üzerine Sultan Sencer, Abbasi Halifesine bir mektup gönderme gereği hissetmiştir. Bu mektupta Bâtınileri hoş görmesinin nedeninin şehirde yaşamamaları ve eşkıyalık yapmamaları şartına bağlandığını anlatmıştır. Eğer şehirlerde yaşarlarsa halkı korkuttukları için insanların onların inançlarını benimseyeceklerini bunun da devlet için büyük bir sorun teşkil ettiğini de anlatmıştır. Bâtınileri ortadan kaldırma konusunda Sencer, daha önce faaliyete geçirdikleri mücadelelerini Halife taraftarları tarafından hatırlanmadığını ve bu mücadele esnada kendilerinden çok sayıda Batınınin kanını akıtsa da Bâtınilerin davalarından vazgeçmediklerini, tecavüz ve öldürme eylemlerine, her türlü hileye meyletmekten çekinmediklerini de belirtmiştir (Köymen,1991;226)²⁴.

1.2.2.2.2. Osmanlı Döneminde Bâtınilik

Osmanlı Devleti, kurulduğu günden yıkıldığı dönem boyunca İslam dininin Sünni mezhebine bağlı kalmıştır. Genel olarak Osmanlı devletinde Mâturidi ve Eşari mezhepleri yaygın olsa da Sünni anlayış hüküm sürmüştür. Ama hem Osmanlı devleti hem de Anadolu'da yaşayan birçok Müslüman iman esasında Mâtürîdîliği kabul etmiştir. Buna rağmen Osmanlı devletinde ilim hayatında Eş'arîlik baskın olmuş ve Mâtürîdîliğin önüne geçmiştir. Özellikle medrese eğitimlerinde Mâturidi âlimlerin eserlerinden ziyade Eşari olan âlimlerin eserleri seçilmiştir. Bu nedenle Osmanlı, ilim ve düşünce hayatında Eşari görüşleri esas almıştır. Osmanlı devleti, Sünni anlayışı devletin resmi görüşü olarak seçmesinin nedenleri bulunmaktadır. Başlıca nedeni, 14. ve 16. yüzyıllarda siyasi ve sosyal alanlarda gelişmelerin yaşanmasıdır. Çünkü bu yüzyıllar arasında, Osmanlıda yaşayan toplumlarda ayrışmalar, gruplaşmalar yaşanmış, dini olarak Osmanlı'nın resmi dini olan İslam'ın düşünce tarzlarında, mühim değişimler yaşanmış ve bu değişimlere karşı çıkan dini hareketler, düşünceler ve görüşler olmuştur (Önal,2018;1268-127).

Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde, tasavvufi cereyanlar, kendisine zıt adlarla yayılmaya başlamışlardı. Bu cereyanlar arasında hem dine ve şeriata uygun düşünceye sahip olanlar hem de şer'î ve Sünni hükümlere karşı zıt görüşler ve itikatlar bulunmaktaydı. Ayrıca devlet tarafından yapılan hiçbir işe karışmadan

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz.; Pınar Kaya, Sultan Sencer Devrinde (1118-1156) Bâtınilerle yapılan Mücadeleler.

bulundukları illerde ve köylerde insanlara vaaz verip hak yoluna davet edenler ve tam tersini yapıp devletin işlerine karıştıkları gibi siyasete kadar uzananlar da vardı. Bu gruplar arasında panteist anlayışa meyilli ve varlık birliğine²⁵ inanan; *Melâmîler*, *Gülşenîler*, *Kalenderiler*, *Hurûfîler* ve *Halvetiler* tüm dikkati üzerlerine çekmeyi başaranlardır. Bu cereyanlar Sünni anlayışa ters düştükleri için hem devlet hem de âlimlerce “zındık, mülhid ve mistik bir mesiyenist” sûfî cereyanlar olarak adlandırılmışlardır. Bu cereyanlar, devlet, âlimler ve toplumda pek çok çatışmaya, gruplaşmaya ve fikirler arasında ayrışmaya sebep olmuşlardır. Osmanlı ulemasının kararıyla, bu tarikatlara uyanların fikirlerinin ve inançlarının şeriata uygun olmadığı kanısına varılmış ve zındık olduğuna inanılan, kimi şeyhler boyunlarından asılmış ve kimileri de tutsak edilmiştir (Uzunçarşılı, 1998:300-305; Ocak, 2013;296:).

16. Yüzyılda bir yandan da Şii-Safevî ve Kızılbaş adında farklı farklı Bâtîni gruplar zuhur etmiştir. Nitekim Sünnilere muhalefet olan ayrılıkçı grupların başında Şii anlayışı yaymaya çalışan Safevîler ve Kızılbaş hareketinden başkası değildir. Osmanlı Sultanları, devletin dini düşüncelerini ve yapısını bozmaya çalışan bu ayrılıkçı gruplara karşı siyasi ve dini görüşlerde birliği ve Sünni anlayışın pekişmesini sağlamaya çalışmışlardır. Bu yüzden Osmanlı Sultanları tarafından, Sünniliği korumak ve güçlendirmek amacıyla Ehl-i Sünnet olmayan dini cereyanlara karşı ilimi ve siyasi anlamda çatışmalarda bulunulmuştur. Bahsi geçen bu cereyanlar, sünnî anlayışa ters düşen akidelere ve bâtinî görüşlere sahip oldukları için Osmanlı uleması onları “*ihtilalci mesiyenlik*” bir mizaca sahip “*Râfîzî*” gruplar olarak adlandırmıştır. Râfîzî denilen gruplar da Osmanlıyı çok uğraştırmışlardır. Rafiziler, devletin iç işlerine karıştıkları gibi siyasi olaylarına da karışmışlardır. Anadolu’yu da karıştıran Rafiziler, farklı bölgelerde isyanlara sebebiyet vermişlerdir. Sonuç olarak Osmanlı, Sünnilik dışındaki bu çatışmacı gruplara yönelik sıkı bir Sünnileştirme çabasına girmiştir. Hoşgörüsüyle bilinen Osmanlı, çevresindeki tüm sentezlere ve farklılıklara karşı kısıtlamalar uygulamıştır. Aslında bu sebeple Osmanlı’nın resmi dini, katı ve farklı görüşlere açık olmayan bir inanç profili çizmiştir (Ocak, 1990; 193-194).

²⁵ Vahdet-i vücûd: Tasavvuf ehline göre yaratıcı ile yaratılanın “bir” olması inancıdır.

1.2.2.2.1. Hurufiler

Fırkanın kurucusu olan Fazlullâh b. Seyyid Bahâuddin el-Esterâbâdî, 1340'ta Hazar Denizi yerleşkesinde bulunan Esterâbâd'da dünyaya gelmiştir. Esterâbâd her daim Sünni kalmayı başarmış bir şehirdir. Fazlullâh babasını çok erken yaşlarda kaybetmiştir. Babası Tebrizli Muhammed, “Daru'l-mü'minin” olarak adından bahsettiren Esterâbâd şehrinde kâdiu'l-kudât²⁶ mertebesinde görev yapmıştır (Aksu,1995;277;Gökmen,2017;436).

Fazlullâh el-Esterâbâdî, henüz çocukken tasavvufa büyük ilgi duymuş ve genç yaşlarında da nefsi terbiye amacıyla bir çeşit perhiz tutmuştur. Daha sonra ise rüya aracılığıyla bir takım meziyetlere mazhar olmuştur (Bausani,1992;357;Gökmen,2017;436).

1357'de, On yedi yaşında iken gördüğü bir rüya üzerine dünya nimetlerinden kendini mahrum bırakıp süslü ve pahalı elbiseler yerine keçeden yapılmış kıyafetler giymeye başlamıştır. Sadece bununla kalmayan Fazlullâh, dağın eteklerinde inzivaya çekilmiş ve tüm seyahatlerini yaya olarak gerçekleştirmiştir. Bu seyahatlerinde Isfahan, Tebriz, Yezd, Damgan ve Bakü şehirleri vardır (Aksu,1995;277).

Tebriz'de bulunduğu zamanlarda kendi memleketinden olan bir kızla evlenmiştir. Maddiyatını külâh dikerek sağladığı için çevresi tarafından helal yiyen manasına gelen “helal hor” kisvesiyle tanınmıştır. Fazlullâh hakkında bilinenler, Arap hadis, fıkıh ve tefsir bilgini olan İbn-i Hacer el-Askalanî tarafından aktarılmış bilgilerdir. Fazlullâh'ın harflerle olan ilişkisinde insanları harflerle bir tutuğu görüşlerinin asılsız düşünceler olduğu düşünülmektedir (Gibb,1998;220: Gökmen,2017;437).

Öncelikle fikirlerini İran ve Azerbaycan'da yaymaya başlayan Fazlullâh, meziyetlerini icra ederek yani rüya yorumu yaparak ilk katılımcıları kazanmıştır (Bausani, 1992;357;Gökmen,2017;437).

Kısa bir süre içerisinde İran'da adını duyurmayı başaran Fazlullâh, âliminden devlet yöneticileri ve yerel halka kadar herkes rüya tabirleri ve yorumlaması için kendisine başvurmuştur. Zaten Fazlullâh'ın görüşüne göre, rüya vahiyden sonra gelen mühim bir bilgi kaynağıdır. Ayrıca diğer peygamberlere bile bildirilmeyen gerçekler ve gizemler rüya yoluyla kendisine iletilmiştir. O, kırk yaşlarındayken Tebriz'de

²⁶ Kadiu'l Kudat: İslam dinini temel alan devletlerde yargı kolunu idare eden kadılığın bir üst mertebesidir.

bulunduğu sıralarda kendisine yine çokça önemsedığı rüya aracılığıyla harflerin sırlarının bildirildiğini iddia etmiştir. Yalnızca kendisine öğretilen hakikatlere göre, Allah'ın elçileri olan Hz. Âdem, Hz. İsa ve Hz. Muhammed'den sonra gelmiş sadece Mehdi ve Mesih değil aynı zamanda peygamberlerin ve velilerin sonuncusudur, kendisinden sonra kimse gelmeyecektir. Bunu duyurduktan sonra Tebriz'de bulunan ulema, Fazlullâh'ı dinin iman esaslarına ve ilahi emirleri tahribata uğrattığını belirtmiştir. Böylece Isfahan'da bulunan bir mağarada inzivaya çekilmeyi uygun görmüştür (Aksu,1995;278).

Tüm bu olaylara rağmen Miranşah'ın yanında mülteci olarak yaşamını sürdüren Fazlullâh, Damgan'da ikameti esnasında gördüğü bir rüyaya riayet ederek Timurleng'i kendi görüşlerini kabul etmesi yani “âyîn-i cedîd”e katılması için çağrıda bulunmuştur. Bunun üzerine düşüncelerinin İslam dini esaslarına zıt olduğu kanaatine varan ve Sünni âlimlerce alınan karar üzerine Timur tarafından yakalama emri verilmiştir. Fazlullâh her ne kadar Miranşah'a sığınmış olsa da Miranşah onu korumamıştır. Onu Şirvan'da tutuklamış ve Nahcivan civarlarında bulunan Alıncak kalesine tutsak etmiştir. Daha sonra Fazlullâh elli altı yaşlarındayken 1394 yılında boynu vurulmuştur. Sadece bununla yetinilmeyip ayağına ip bağlanarak şehir içerisinde ölü bedeni gezdirilmiştir. Olayın sonlanmasıyla kendisine tabi olanlar onu defnetmiştir (Bausani,1992;359: Gökmen,2017;437).

Tüm bu olayların üzerine Hurufiler, Fazlullâh'ın idam edildiği Alıncak kalesini Kâbe, onların adlandırmasıyla “Maktelgâh” olarak kabul etmişlerdir. Miranşah'ın bu tutumundan dolayı kendisine “Mar Şah” ya da “Mârân Şah Pelid” denilmiştir (Aksu, 1995;278).

Ayrıca Fazlullâh'ın böyle bir duruma maruz kalması onu Hurûflerin gözünde yermek yerine daha da yüceltmıştır. Eserleri ve düşünceleri sadece İran ve Azerbaycan ile sınırlı kalmayıp Anadolu ve Balkanları da etkisi altına almıştır (Gökmen,2017;437).

Hurufilik, köken olarak *harf* kelimesinin çoğul hali *huruf*tan türeyen bir kelimedir. Sözlükte bulunan mana da harflerin gizemli ve kutsal özelliklerinin olduğuna inanan ve bu durumla ilgilenenler olarak karşımıza çıkmaktadır. Esasen Hurufiliğin, eski çağlara kadar tarihlenmiş ve burada harflerin gizemine çeşitli sembolik manalar yükleyen bir zihniyeti temel aldığı söylenmektedir. Eski zamanlarda, sıkça

karşılaşılan, panteist anlayışın da etkisi olduğu düşünülerek, tabiatта gizli güçlerin varlığına inanılmıştır. Bu gizemli güçleri, sembol ve harflerle açıklamak için çaba sarf edilmiştir. Efsun, tılsım, sihir gibi yöntemler kullanılarak “hurûf” ilmi çatısı altında açıklamaya çalışılsa da tabiat bilimlerinin ortaya çıkması bu duruma netlik kazandırmıştır. Sonuç olarak Hurufiliğin kökenine dair sorular tam olarak cevaplanamasa da Helenistik ve Gnostik özelliklere sahip dinlerde M.Ö. 4. ve 3. yüzyıllarda izlerine rastlanılmaktadır. Daha sonra İslam coğrafyasında büyük bir etkiye sahip olan Bâtını düşünceler ve tevillerin harfleri yorumlamalarıyla hicri 2. yüzyıldan itibaren görülmeye başlamıştır. Genel olarak tasavvufta yorumlarla karşılaşılsa da Tefsir ve İslam Felsefesi gibi alanlara da etki etmiştir (Ballı, 2011;31-32).

Kur'an ayetlerine hiyeroglifmiş gibi yaklaştıkları için her harfin bir manasının olduğunu düşünerek hareket eden ama aslında İslam dininin temel inançlarını tahrip eden tasavvufi ve batını bir cereyandır. Fazlullâh-ı Hurûfî ile başlayan Hurufilik kavramı, Fazlullâh tarafından kendilerine verilmiş bir ad değildir. Bu görüş mensuplarına başka görüşleri olan kimseler tarafından verilmiştir. Sadece bu görüş mensuplarına değil doğru olmadığı düşünülen diğer gruplara da Hurûfî denilmiştir bu yüzden bir kavram karmaşası ortaya çıkmıştır (Ballı,2010;6).

Daha çok Fazlullâh-ı Hurufi olarak bilinen Fazlullâh el Esterâbâdî'nin hem halifesi hem de damadı olan Ali el-A'lâ sayesinde Hurufilik geniş alanlara yayılmıştır. Ali el-A'lâ çok genç yaşlarında Fazlullâh tarafından eğitilmiştir. Fazlullâh'ın idamından sonra Ali, Timur'un baskılarından dolayı saklanarak yaşamıştır. Suriye ve Anadolu coğrafyasının çeşitli bölgelerinde bulunmuştur. Ali, Sulucakarahöyük'te bulunan bir Pîr evinde bir süre gerçek kimliğini saklayarak hayatını idame ettirmiştir. Bu süre zarfında gerçek kimliğinden ziyade Bektaşî'ymiş gibi yaşadığı için Fazlullâh'ın görüşlerini Bektâş-ı Veli'nin fikirleriymiş gibi anlatması bu görüşün Anadolu'ya gelmesine katkı sağladığı hakkında görüşler bulunmaktadır (Gündüzöz,2019;50).

Abdûlbâki Gölpınarlı'nın görüşlerine göre bu görüşün Anadolu'ya gelmesinde Ali el-A'lâ'dan ziyade Mîr Şerif ve Nesîmî'nin etkileri vardır. Yine Gölpınarlı'nın aktardıklarına göre Hurufilik, Anadolu coğrafyasına İran ve Azerbeycan'dan hicri 9. yüzyılda yayılmıştır. Daha sonra dili Farsça'dan Türkçe'ye hiçbir zorlama olmadan kendi isteğiyle dönmüştür. Ayrıca Nesimi'nin çok fazla Türkçe eseri bulunmaktadır.

Hatta bu eserlerden bir divan düzenlenebilir. Mukaddimetü'l-Hakâik adlı eserini de Türkçe olarak derlemiştir (Gölpınarlı,1973)

15. yüzyılın erken dönemlerinde Hurufî halifeler misyonerliğe başlamıştır. Tebriz ve Halep'ten yola çıkarak Anadolu coğrafyasında faaliyetlere başlayan halifeler, varlık birliği, tasavvuf ve ilm-i esrar-ı hurûf gibi inançlarını daha önce de var olan Bâtını görüşler adı altında gizli bir şekilde öğretilerini yaymaya çalışmışlardır. Anadolu ve Balkanlara sızan halifeler sadece devlet erkânlarıyla değil halk arasında da yer edinmişlerdir. Kalenderi fırkasının içinde bulundukları da belirtilmektedir. Nitekim Fazlullâh el-Esterâbâdî'nin eserlerinde Hurufiliğin inanç esasları, teferruatlı olarak anlatılmıştır. Hurûfîler'in genel olarak beyaz giyinip ve yine beyaz renkte bir başlık taktıkları da anlatılmıştır (Gündüzöz,2019;51).

Hurufilik'te Arapça'daki harflerin hiçbir mana taşımayan sekiz sözcüğün bir araya getirilmesine *ebced* denilmektedir. Sözcükler anlamsız olsa da esasen her harfin sayısal bir değeri bulunmaktadır. Oluşturulan bu sözcüklerin ilki *ebced* (ا ب ج د) 'dir. Bu nedenle *ebced* adıyla anılmıştır. Ayrıca *ebced*, *abced*, *ebiced*, *ebicad* ve *abucad* gibi yakın seslerle de anılmaktadır (Yakıt, 2010;25;Şenödeyici ve Akdağ,2014;228).

Kelimeler hiçbir manaya sahip olmamasına rağmen yan yana gelince kolayca okunabilir olması aynı zamanda kolayca ezberlenebilmesini de sağlamıştır. Hurufilerde bulunan *ebced* yöntemiyle oluşturulmuş sekiz sözcük; *ebced* (ا ب ج د), *heveyez* (ه و ز), *huttî* (ح ط ي), *kelemen* (ك ل م ن), *sa'fas* (س ع ف ص), *karaşet* (ق ر ش ت), *sehzaz* (ث ذ ز), *zazağ* (ض ظ غ) 'dir. Sadece bu kelimeler ile bitmeyen yöntemde her harfin bir sayı değeri bulunmaktadır. Bunlar ise; 'a'nın 1, 'b'nin 2, 'c'nin 3, 'd'nin 4, 'e'nin 5, 'v'nin 6, 'z'nin 7, 'h'nin 8, 't'nin 9, 'y'nin 10, 'k'nin 20, 'l'nin 30, 'm'nin 40, 'n'nin 50, 's'nin 60, 'e'nin 70, 'f'nin 80, 'v'nin 90, 'q'nin 100, 'r'nin 200, 'ş'nin 300, 't'nin 400, 'th'nin 500, 'x'nin 600, 'z'nin 700, 'z'nin 800, 'z'nin 900 ve son olarak 'ğ harfinin ise 1000'dir. Farklı farklı değerlere sahip olan harflere verilen sayılar küçük *ebced* yani asıl *ebced*, cümel-i sagir olarak adlandırılmış olan yöntemi esas almaktadır. Bu *ebced* hesabı genel anlamda en çok kullanılanıdır. En küçük olan *ebced* hesabına cümel-i asgar, büyük olana cümel-i kebir ve son olarak en büyük olana ise cümel-i ekber adı verilmektedir. Her *ebcette* harflere verilen sayı değerleri farklılık göstermektedir. *Ebced* yöntemi daha çok sanat alanında kullanıldığı görülmektedir. Bu alanda kullanılan *ebced* esasen tarih düşürme olarak bilinir. Bu kullanım alanı yani tarih düşürme şairlerin

mühim gördükleri olayların hangi yıllarda gerçekleştiğini kaydetmeleridir. Örneğin Raşid'in Sultan Abdülmecid'in Tırnova'ya teşrif etmesine dair düşürülen tarih bulunmaktadır. Bu dizeler:

Geldi bâ-ilhâm Râşid kalbe tarihin dedim,

Tırnovî'ye bastı izzetle kadem Sultan Mecid

طرنوييه باصدي عزتله قدم سلطان مجيد

Bu dizeler H. 1262/ M. 1845 yılında yazıldığına dair tarih düşürülmüştür. Bu dizelerin ebced hesabı:

9+200+50+6+10+10+5+2+1+90+4+10+70+7+400+30+5+100+4+40+60+30+9+1+50+40+3+10+4=1260'tır. Bu beyitlerin yazarına göre “geldi ba” ifadesinin de hesaba katılması gerekmektedir. O kısımda sayı değeri 2 olan ب (be) harfinin de eklenmesiyle Abdülmecid'in Tırnova'ya teşrif ettiği 1262 senesinin ebced hesabı yöntemiyle verildiği gözlemlenir. Ayrıca bu ebced hesabının kullanıldığı başka alanlar da bulunmaktadır. Bu alanlar, büyü, tılsım, muska, burçları öğrenme, defin bulma ve tasavvufi yorumlardır (Şenödeyici ve Akdağ,2013;59:Şenödeyici ve Akdağ,2014;229).

İslam dininde yer alan Ebced hesabının, Yahudi geleneğinde yer alan *Gematria*²⁷’dan etkilenecek ortaya çıkarıldığını belirtenler de vardır. Ebced hesabı ile *Gematria*’nın birbiriyle paralellik gösterdiği düşünülmektedir. Çünkü harflerin sayısal değerinin olması bu düşünceyi desteklemiştir. Kabala, Bâtını grupların etkisiyle İslam dininde yer alan bazı gruplara Hermetik ve gnostik görüşlerin aktarıcısı özelliğini taşımaktadır (Arı,2015;75).

1.2.2.2.2. Melamiler

Melâmet kelimesi, sözlükte “kınamak, kötölemek, ayıplamak, serzenişte bulunmak, korkmak, rüsvâlık” gibi anlamlara gelmektedir. Ayrıca bu kelimenin tasavvufta bir makam ve bir tasavvuf anlayışının adı olarak yaygın bir kullanım alanı bulunmaktadır. Tasavvufa özgü olan bu kelimenin, yapılan iyiliklerin gösteriş olmasın diye gizlenmesi, nefsiyle mücadeleye giren birinin günahlarını ve yaptığı kötülükleri açığa vurmasıdır. Allah için yapılan zikrin, saklı ve gösterişten uzak tutulması için yapılan davranışın adıdır. Ayrıca yapılan ayıplardan ötürü utanmamak,

²⁷ İbranice harflerin sayısal değerinin hesaplanması.

çekinmeden hedefe doğru ilerlemek, yapılan kötü yorumlara rağmen çekinmemek ve bu uğurda yapılması gereken sorumlulukları gerçekleştirmektir(Bağcı,2019;170-171).

Melamet kelimesi, Arapça “levm” kelimesinden türemiştir ve bu kelime kınamak manasındadır. Melamet kelimesinin bir takım esasları bulunmaktadır. Bu esaslar; *kınayanın kınamasından korkmamak, hayrı gizleyip şerri açığa vurarak, nefsi kötölemektir.* Melamiler, esasen kendi düşüncelerini Kur’an ayetlerine dayandırmaktadır. Bu ayetler Mâide suresinin 54. ayeti ve Kıyâmet suresinin 2. ayetidir. Maide suresinde: “*Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse bilsin ki Allah öyle bir kavim getirecektir ki Allah onları sever, onlar da Allah’ı severler; müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı vakarlıdırlar; Allah yolunda cihad ederler ve hiç kimsenin kınamasından korkmazlar. İşte bu Allah’ın dilediğine verdiği lütfudur. Allah’ın lütfu geniştir; O, her şeyi bilir.*” Ayrıca Melamilerin düşüncelerini dayandırdıkları bir diğer ayet Kıyâmet suresi 2. ayetinde: “*(Kusurlarından dolayı kendini) kınayan nefse de yemin ederim (ki diriltilip hesaba çekileceksiniz).*” Melamilere göre bu ayet, kişinin sebep olduğu her ne olursa olsun kendi nefsini kınayanlar takdir edilmektedir. Bu kimse, Allah dostu bir Melami’dir. Ancak Melamiler sufileri hoş karşılamamaktadırlar. Çünkü Sufiler, onlar gibi sahip oldukları kerametlerini, imanlarını ve ibadetlerini gizlememektedirler ve devlet erbaplarına yanaşmayı seçmişlerdir. Buna binaen, kendilerince bir tasavvufa dayalı ancak sözü geçen ayetleri esas aldıkları için de *Melamet* veya *Melâmetî* sözcüklerini kullanmışlardır (Kılıç,2-3).

Esasen Erken Dönem Melamileri, tasavvuf ehlinin kalıplaşması ve artık müesseseleşmiş zahire önem verilmesine olumlu bakmamışlardır. Çünkü kendilerince ikiyüzlülüğe ve yaptıkları ibadetlerin, işledikleri hayrın gösterişi sebebiyet verdiği kanaatindedirler. Ama Melâmîler’in bu düşüncesi zamanla, dini tahribata uğratan davranış ve düşüncelere sahip olanlar tarafından suistimal edilmiştir. Ayrıca Melamiler, Hurufilik, Bâtınlık ve Şiilik ile asimile olarak varlık birliğini benimsemişlerdir. Öte yandan Anadolu’nun fethedilmesiyle, dinden sapmış bir düşünceye sahip olan Kalenderiler, Melamilîği etkisi altına almış ve bu dönemde daha çok bölgenin köy halkı tarafından benimsenmeye başlamıştır. Bir yandan

Kübrevilik²⁸ de Melamiliği etkilemiş ve böylece daha çok şehir halkı tarafından benimsenen Mevlevilik²⁹ ve Ahi teşkilatı da denilebilecek fütüvvet teşkilatı aracılığıyla bölgenin esnafına tesir etmiştir. Melamilik ya da Hacı Bayram Veli'ye dayandırılan Bayramî Melamiliği, 15. yüzyılın ilk zamanlarında Hacı Bayram Veli'nin 1429'da ölümüyle dinin vazgeçilmez bir kaidesi haline gelen, şimdi makama kim geçecek? Sorusu bu fırkada da düalistik bir bölünmeye neden olmuştur (Çağman, 2017;62-63).

İkiye ayrılan Melâmîler'in bir kısmı Hacı Bayram Veli'nin halifesi olarak Akşemseddîn'i kabul ederken diğer bir grup ise Dede Ömer Sîkkini'yi benimsemiştir. Akşemseddin'e bağlı olanlar, varlık birliğini inkâr ederek daha çok Ehl-i sünnete bağlı bir yol izlemiş ve dönemin yöneticileriyle iyi bir ilişki kurmuşlardır. Ömer Sîkkini'yi benimseyenler ise, devlet yönetiminden sadece uzak değil aynı zamanda karşı ve diğer bir gruptan çok daha farklı bir yol izlemişlerdir. Ömer Sîkkini'nin öğretilerini benimseyen ilk grup, tarikat yapısı oluşturduğu için Melamiliğin tarikatlaşma devrini başlatmıştır. Melamiler ve Melami olmayan kimseler arasında herhangi bir fark bulunmazdı. Gösteriştan uzak olmayı yeğleyen Melamiler, yönetim açısından müesseseseleşmeye başlamışlardır (Bolat,248-250).

9. ve 10. yüzyıllarda var olan Horasan Melamiliği, İlk Dönem Melamiliği olarak bilinmektedir. Bu Melamilik varlık birliği görüşüne uzaktır. Ancak Hacı Bayram Veli'nin vefatının ardından ortaya çıkan İkinci Dönem Melamiliği, varlık birliği yani vahdet-i vücûd anlayışını bir inanç esası gibi benimsemiştir. Bu düşüncüyü benimsedikleri için Osmanlı döneminde Melamiler, dinden sapmış ve zındık olarak kabul edilmişlerdir. Osmanlı devlet idaresine karşı ayrılıkçı hareketlerinden dolayı dini bir cereyan olmasının yanı sıra yarı siyasi bir toplumsal mistik cereyan olarak da değerlendirilebilir. 15. Yüzyıl Osmanlı'sında yaşanan siyasi sıkıntılar; Şeyh Bedrettin isyanı, Fatih Sultan Mehmet'in toprak reformu, Şehzade Cem ile Bayezid arasındaki taht kavgaları ve Safevîlerin Şiiliği yayma çabaları nedeniyle meydana gelen huzursuzluklar, toplum düzenini ve devlet idaresini sarsan Fetret devri olarak adlandırılabilir. Bu siyasi ve toplumsal değişimin yaşandığı dönemlerde Bayramiyye Melamiliği, devletin idaresine tepki olarak ortaya çıkmış

²⁸ Sayılı evliya büyüklerinden olan Necmeddîn-i Kübrâ'nın tasavvufta benimsediği yol.

²⁹ Mevlana Celaleddin Rumi'nin vefatından sonra oğlu Sultan Velet tarafından 13. Yüzyılda Konya'da kurulmuş ve Mevlana'nın görüşlerinin esas alan Sünnî bir tarikattir.

mistik bir hareket olmuştur. Çünkü onlara göre, devlet Anadolu insanının sorunlarına bir çözüm bulamadığı gibi isteklerini de karşılıksız bırakmaktaydı. Bayramiyye Melamileri, 1561 yılı itibariyle Hamza Bâli³⁰’ye dayandırılarak Hamzavîler olarak da adlandırılmışlardır. Ayrıca devlet yönetimine karşı bir tutum sergileyip gizli bir şekilde yayılım göstermişlerdir (Ocak,297-299).

Bayramiyye Melamileri, hem inanç hem de düşünce itibariyle diğer sûfî gruplara benzemediklerinden ne halkı ne de sufileri rahatsız etmemek için oldukça tedbirli bir tutum sergilemişlerdir. Melami müritlerinin kimi hususlardan kaçınmalarını istemeleri de onların ne kadar ölçülü davranmaya çalıştıklarının bir diğer göstergesidir. Aynı şekilde Bâtınilerde de bu durum gözlemlenir. Bâtıniler de, yüksek bir dereceye ulaşmamış müritlerinin kati suretle dini hükümlerden vazgeçmemeleri gerektiği yönünde uyarmışlardır. Melamiler, kendi aralarında ortaya çıkan sorunları kadı önüne geçmeden evvel yine kendi aralarında çözmeye çalışmaları da Kızılbaş kimselerin başvurduğu bir yöntemdir. Bu gruplar, genellikle tüm sorunlarını buna hukuki olanlar da dâhil olmak üzere dışarı yansıtmak yerine dede olarak nitelendirdikleri kimseler aracılığıyla çözmektedirler. Ayrıca Bayramî-Melâmî şeyhleri ve dervişleri farklı tarikatlar arasında çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Bu tarikatlar; *Halvetiyye*, *Nakşibendiyye*, *Mevleviyye*, *Bektaşîyye* ve *Rufaiyye* olarak bilinmektedir. Melamilerin bu politikası sayesinde varlıklarını yüzyıllar boyunca devam ettirmişlerdir (Çağman,2017;62).

İsmail Maşûkî ve Yakup Helvâyî, İstanbul’da Melamilîğin yaygınlaşmasında önemli rolleri olan iki isimdir. Melamilik’te Ömer Sikkîni’nin halifesi olan Pîr Ali Aksarâyî vefat ettikten sonra Yakup Helvâyî, İstanbul’da ilk Melami merkezini kurmuştur. Helvâyî’nin İstanbul’a gelmesi ve burada bulunması Melamiler için büyük bir önem arz etmektedir. Çünkü Melamilerin örgütlenmesi açısından önemli adımlar atmıştır. Helvâyî, İstanbul-Bozdoğan Kemerî’nde kendisine ait odalar kurduktan sonra burada faaliyet vermeye başlamıştır. Yakup Helvâyî, genel anlamda kendi çevresinde Melamilîğin gizlilik ilkesine göre hareketlerine yön veren Bayramî Melamilîğinin Şeyhi olarak adını duyurmuştur. Adı geçen Melami merkezi, esasen Helvâyî tekkesi olarak ün kazanmıştır. Kendisinin ölümünden sonra ise bir saltanat halini alan

³⁰ 16. yüzyılda Osmanlı’da yaşamış olan Bosnalı Hamza Bâli, bir din adamı olmakla birlikte Ankara’da Melamiyye şeyhi olan Hüsameddin Ankaravî’ye hürmet ettikten sonra Rumeli’de Melamilîği yaymaya çalışan bir din adamıdır.

halifelik, ailedeki şeyhler tarafından yönetilmiştir. 16. yüzyılın yarısından sonra Bayramî Melamiliği, İstanbul’da ikamet eden tasavvuf ehl-i arasında bir ün sahibi olmuştur. Ayrıca İstanbul’da yaşadığı hem siyasi hem sosyal hem de dini sıkıntılar, Melamileri daha çok içlerine kapanmaya ve teşkilatlanmalarını şehrin dışına çıkarmaya zorlamıştır ki öyle de olmuş ve Rumeli’ye taşımışlardır. Daha sonra İsmail Maşuki’nin idamı baskıların artmasına neden olmuştur. Tüm bu baskılara dayanamayan Ahmet Sarban³¹, bu harekete Hayrabolu’dan talimatlar vermiştir. Sarban’nın eğittiği mürşitler İstanbul’un mistik yaşantısında derin izler bırakmıştır (Çağman,2017;64).

1.2.2.2.3. Kalenderiler

Kalender adı, kendilerini dünyevi her şeyden soyutlamış, toplumdaki her şeye buna inanç ve gelenekler de dâhil olmak üzere karşı çıkan ve bu inanca sahip olduğunu kılık kıyafetinden ve davranışlarından kolaylıkla anlaşılan sûfilere verilmiş bir adlandırmadır. Bu kimselerin yönettiği ve bulunduğu fırkaya da Kalenderîyye ya da Kalenderîlik denilmektedir. Esasen bu fırkanın 10. Yüzyıla tarihlenen Horasan kökenli olduğu bilinmektedir. Baba Tahir-i Uryân ve Baba Hemşa gibi sûfî isimler bir Kalenderinin özelliklerini taşıdıklarını, belirli bir sayıda katılımcıya sahip olan tasavvufî bir cereyan ve sosyal bir ayrılıkçı görüş olarak baş göstermiştir. Kalenderîye fırkasına mensup olanlar tıpkı Melamilerin üzerinde durduğu topluma esasında ne kadar iyi bir zat olduğunu göstermeme ve dışlanma düşüncesine hâkimdirler. Kalenderiler, bu durumu hem düşünce yapısı hem de toplumdaki görünüş olarak yansıtmışlardır. Çünkü Kalenderiler, genel anlamda dış görünüşleriyle de toplum içerisinde dışlanmayı ve kötü bir izlenim yaratmayı hedefleyen bir kesimdir. Öyle ki bu durumu gerçekleştirmek için ya çıplak ya da yarı çıplak bir vaziyette toplumda yer almışlardır. Kimileri ise kıldan örülen ve cavlak olarak isimlendirilen yün çuvallara bürünmüşlerdir. Bu davranışları esas alınarak “Cavlakiyye” olarak da anılmışlardır. Kalenderiler “Çârdarb ya da Çehâr darb” olarak bilinen yüzlerinde bulunan tüm kıllar dâhil saçların da usturayla kazınması anlayışını benimsemişlerdir. Ayrıca *üzerlerinde dilenci çanağı ve derviş değneği yanında balta, deri torba, büyük tahta kaşıklar ve aşık kemikleri taşımışlardır*. Bu durum üzerine toplumun olduğu kadar bilhassa ulemanın da tepkisini çekmiştir.

³¹ Kanuni’nin Irak’a düzenlendiği seferde Sarbanbaşı yani deveçibaşı olduğu için bu adlandırılan Ahmet Sarban, Bayramî Melâmiliği’nin büyük şeyhlerindendir.

Hatta ulema, onları dini hükümlerin dışına çıkmakla suçlamıştır. Suçlamaların sonucunda Kalenderiler, Melamilerde olduğu gibi “zındıklık ve dinden çıkmış” kabul edilmişlerdir. Tarih sahnesine göz atıldığında da farklı bir tutumla karşılaşmamaktadır. Orada Kalenderîlerden, hiç bir ibadeti ifa etmeyen, helal ve mubaha dikkat etmese de harama meyletmeyen, herhangi bir işe mensup olmadan geçimini dilencilikle idare eden ve şarap içen tembel bir kesim şeklinde betimlenmişlerdir (Bağcı,2020;241).

Sentez bir yapıya sahip olan Kalenderiler, hem Eski İran ve Hint dinlerinden hem de Melamilerin öğretilerinden oluşan karma bir öğretiye sahiptirler. Kalenderiler İslam dini başlığı altında toplanan diğer akım ve görüşlere karşı olarak ortaya çıkmıştır. Kalenderiye’nin en öne çıkmış öğretisi fakr ve tecerrüd düşünceleridir. Fakr, tasavvufta Allahtan başka hiç kimseye muhtaç olmamak, dünyevi her şeyden kendini mahrum bırakarak sefil bir hayat mücadelesi vermektir. Tecerrüd de, kulun yalnızca Allah’a kulluk etmesi ve yaşamını buna adanması hatta evlenmemesidir. Kalenderiye’de bu öğreti kalender sözcüğünün harfleriyle başlayan beş temel esastan meydana gelmektedir. Bu beş temel esas “*kanâat, lutf, nedamet, diyanet ve riyazet*” olarak sıralanabilir. Bu sıralamayı, Hatibi Farisi Cemâleddin Sâvî’yi temel alarak yapmıştır. Beş temel esasta yer alan Kanâat, bir kimsenin bir nevi azla yetinmesi gibi bir şeydir. Çünkü bu esasta, temel gereksinimlerim karşılanacağı miktarda maddi imkânlar sahip olunması gerektiği vurgulanır. Mutasavvıflarca, bir kimse zaruri gereksinimlerini karşılayamadığında bile sabır ve sükûnet göstermesi gerekmektedir. Lutf; kelime anlamı olarak alçakgönüllü, tevazu, şefkat gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvufta ise lutf, kişinin kötülüklerden korunarak Allah’ın emrettiği şekilde yaşamasıdır. Nedamet, bir tövbe etme aşamasıdır. Kişi yaptığı tüm hatalardan pişman olur. Diyanet, İslam’ın yasakladıklarını yapmamak ve emirlerini yerine getirmektir. Tasavvufta mühim bir esas olan ve sözlükte terbiye etmek ve eğitmek manalarına gelen riyazet, nefis ile ilgili olan kısımdır. Kişi helal ya da mübah fark etmeksizin nefsin terbiye etmesine denir. Fakr ve tecerrüd ise bu öğretilerde esasen asıl amaç kendini dünyevi tüm vakıalardan soyutlayarak sadece kendini Allah’a kulluk etmeye adamaktır. Bu duruma evlilik de dâhildir. Çünkü Kalenderîlere göre dünyevi olaylar ve evlilik kulu Allah’tan uzaklaştırmaktadır. Bu yüzden dervişleri de bu yönde hareket etmektedirler. Ayrıca diğer Bâtîni fırkalarda olduğu gibi Kalenderîlerde de varlık birliği inancı bulunmaktadır. Tasavvufta

Vahdet-i vücûd kavramı birçok mutasavvıf tarafından dile getirilmiştir. Bu kişiler, Bâyezîd-i Bistâmî, Cüneyd-i Bağdâdî ve bilhassa meşhur sözü “*Ene’l Hak*” ile adını duyurmuş olan Hallâc-ı Mansur’dur. İlk olarak ise Muhyiddîn İbnü’l Arabî tarafından bu esas bir ekol haline gelmiştir. Varlık birliği, Allah’ın tüm varlıklara tecelli etmesidir. Yaratılan tüm varlıklar aslında bir ayna gibi yaratıcıyı yansıtmaktadır. Bu varlık birliği anlayışı, Kalenderîlerin varlık anlayışını yansıtır (Sağlık,2018;710-711).

1.2.2.2.4. Halvetiler

Halvetiler adlarını, günahlardan kaçınmak ve Allah’a iyi bir şekilde ibadet edebilmek için inzivaya çekilme anlamındaki *Halvet* kelimesinden almışlardır. Tasavvufta bu kelime “çile” anlamında kullanılmaktadır. “Erbain çıkarmak” deyişi, dervişler arasında kullanılmış ve halvete çekilmek anlamında kullanılmıştır. Halvetilik, var olan bilgiler ışığında, 16. yüzyılın bitimine doğru Azerbaycan’da ortaya çıkmış ve Anadolu coğrafyasını en çok etkileyen tarikat olmuştur. Halveti tarikatının ataları, Ahi Muhammed aracılığıyla İbrahim Zâhid-i Geylânî’nin kurduğuna inanılan Zâhidiyye atalarıyla birlik olmuşlardır. İbrahim Zâhid-i Geylânî’nin vefatından sonra bu tarikatta da ikililik ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak bu tarikat Safeviyye ve Halvetiyye olarak ikiye bölünmüştür. Daha sonra Halvetiyye kolundan ayrılan birçok grup ortaya çıkmıştır. Halvetiyye tarikatının hoşgörü politikası yani toplumun her kesiminden mensuplara sahip olması bu tarikatın İslam coğrafyasında en fazla yayılan tarikat olmasını sağlamıştır (Uludağ, 1997;394).

Bu yüzden Halvetiyye tarikatı için, “*tarikât kuluçkası*” ya da “*tarikât fabrikası*” gibi benzetmeler yapılmıştır (Aktaş, 2008;535).

Genel olarak kabul gören ve Süleymaniye kütüphanesinde yer alan eski bir yazmada, Halvetiyye tarikatının kurucusunun Ebu Abdullah Sıracüddin Ömer b. Ekmeleddin el-Gilani’nin olduğu belirtilmiştir (Fuadî, 2006;133:Sarikaya,2017;2080).

Amcası Ahi Muhammed adıyla ünlenmiş olan Şeyh Kerîmüddin Muhammed Harezmî tarafından Ömer Halvetî halife olarak seçilmiştir (Bardakçı,2015;303).

Ahi Muhammed yaşadığı dönemde sevilen ve sayılan din adamı olarak hürmet görmüş bir kimsedir. *Onun tarikat yolundaki şeyhi İbrahim Zahid Gilanî'dir* (Sami, 1312;16:Sarıkaya, 2017;2080).

Ahi Muhammed, Gilan'da kaldığı sıralarda şeyhinin de orada ikamet ettiği bilinmektedir. Ancak şeyhi ilerleyen zamanlarda kendisini Harizm'e insanları hak yoluna davet için göndermiştir. Bir süre burada faaliyetlerine devam ettikten sonra Gilan'a geri gelmiştir ve buraya bağlı Heri ilçesinde vefatına kadar ikamet etmiş ve yaşadığı süre zarfında da insanları kendi yoluna çağırmıştır (El-Hulvi,329:Sarıkaya, 2017;2081).

Ali Muhammed yaşadığı süre boyunca halvete olan bağlılığı ve sevgisinden dolayı çok kez halvete çekilmiştir. Kimi kaynaklara göre 717/1317-18-19 (Vicdanî,19:Serin,1984;71: Sarıkaya, 2017;2081) kimi kaynaklara göre ise 780/1378-79 (El-Hulvî,332:Öngören,100:Uludağ,394: Tayşi,65:Sarkaya,2017;2081) yıllarında vefatı gerçekleşmiş ve yerine Ömer Halvetî tarikatın postnişini³² olmuştur. Ahi Muhammed'in mezarı, Heri'de Halvetiler mezarlığındadır (Sarıkaya,2017;2079-2081).

Halvetiler, Safeviyye ve Halvetiyye olarak ayrıldıklarında Safeviyye kolunun başında İbrahim Zahid-i Geylani'nin seçtiği halife Sadreddin Erdebili bulunmaktaydı. Ömer Halveti ise Halvetiyye tarikatına bağlı kalmaya devam etmiştir. Safeviyye tarikatından Bayrâmîyye, Bayrâmîyye tarikatından ise Celvetiyye tarikatları türemiştir. Halvetilik bölünmeden devam ederken İslam dininin en fazla mensubuna sahip tarikatı haline gelmiştir. Daha sonra Ömer el-Halvetî vefat etmiştir. Böylece sırasıyla Halvetîliğin başına geçenler; Ahî Mîrem (Emre, ö. 812/1409), Hacı İzzeddin (ö. 828/1425), Sadreddîn-i Hiyâvî (ö. 860/1455)'dir. Bunun devamında Halvetîliğin ikinci pîri ama aslına bakılırsa bu tarikatın gerçek kurucusu olan Seyyid Yahyâ-yı Şîrvânî başa geçmiştir. Şîrvânî, Şamahı'da dünyaya gelmiş ve Bakü'de 1463-64 yıllarında vefat etmiştir. Şîrvânî, genel olarak yaşamını burada geçirdiği için Halvetiyye tarikatı Azerbaycan'da kurulmuş ve gelişmiştir. Geniş bir yelpazeye sahip olan Halvetiler, Anadolu, Balkanlar, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika, Sudan,

³² Tarikatın ya da dergâhın başına geçen şeyhlere verilen ad.

Habeşistan ve Güney Asya'yı hâkimiyeti altına almıştır (Tibyân, I, 343:Uludağ,1997;1).

Ayrıca Halvetilerin Anadolu'da yayılım gösterebilmelerinin nedenlerinden biri, Yahya Şirvani'nin yaptığı gibi halifeler eğiterek veya yetiştirerek görüşlerini yaymak için farklı bölgelere göndermeleridir (Çakmak,2014;17).

Halvetilik, Sadreddin Hiyâvî'nin Halifelerinden olan Pîr İlyas'ın çalışmalarıyla Anadolu halkıyla tanışmıştır. Şirvânî'nin önemli bir konuma sahip olan belirli halifeleri bulunmaktadır. Bunlar; Dede Ömer Rûşenî, Rûşenî'nin abisi olan Alâeddin Ali, Pîr Şükrullah Ensârî, Habîb Karamânî, Muhammed Bahâeddin Erzincânî ve Ziyâeddin Yûsuf Şirvânî'dir. Halvetilik, Habib Karamânî'nin etkileriyle bir ayrıma uğramıştır. Bu ayrım Anadolu'nun farklı bölgelerine yayılmayı başarmış ve Karamânî'nin çok mühim bir halifesi olan Cemal Halife olarak tanınan ve 1527/933 yılında hayatını kaybeden Cemâleddin İshak Karamânî sayesinde İstanbul'da yayılmayı başarmıştır. Halvetiyye tarikatından dört önemli tarikat daha türemiştir. Tarikat adlarından da aslında kim tarafından kuruldukları rahatlıkla anlaşılabilmektedir. Dört önemli tarikat; Rûşeniyye, Cemâliyye, Ahmediyye ve Şemsiyye'dir. Rûşeniyye şubesini 1487/982 yılında vefat eden Dede Ömer Rûşenî tarafından, Cemâliyye 1494'te ölen Cemal-i Halveti tarafından, Ahmediyye 1504/910'te ölen Yiğitbaşı Ahmed Şemseddin tarafından ve son olarak Şemsiyye de 1597/1006 yılında ölen Şemseddin Sivâsî tarafından kurulmuştur. Bu kolların farklı farklı şubeleri olmuştur. Halvetiyye tarikatında manevi yolculuk yapmak isteyen bir kimse, la ilahe illallah, Allah, hû, hak, hay, kayyûm, kakhâr olan yedi adla yapar. *Harîrîzâde, tarikatın esasını kelime-i tevhid zikri, açık ve gizli yedi isimle meşgul olma, vekâyi ilmiyle kalbi tasfiye ve tabirle te'vil şeklinde özetler* (Tibyân, I, 343:Uludağ,1997;1).

Tarikatta manevi yolculuğu yani seyr-û sülûğu gerçekleştirmek için kullanılan yedi isim Ömer el-Halveti kullanmadan önce İbrâhim Zahid-i Geylani tarafından kullanılmıştır. Halvetiyye'ye mensup şeyhler, kendi nezdlerine bağlı olarak bu yedi ismi arttırmış veya azaltmışlardır. Örneğin; Dede Ömer Rûşenî ve Şemseddin Sivâsî tarafından beşer isim daha eklenmiştir. Dede Ömer kendince, vehhâb, fettâh, vâhid, ahad ve samed isimlerini, Şemseddin ise, kadir, kavi, cebbar, malik ve vedûd isimlerini eklemiştir. Böylece sayılar on ikiye yükselmiştir. Nureddin Cerrahi de ilk

yedi isim usulen söylenmesi gerekirken diğer isimlerin zorunlu olmadığını dile getirerek son beş isme âlim ve azim isimlerini de eklemiştir. Daha sonra bunu *fîru* olarak adlandırmıştır. Bununla da kalmayıp tebdîlât ve tebeddûlat ismiyle on dört tane isim daha ekleyerek sayıyı yirmi sekize yükseltmiştir. Süleyman Uludağ'ın aktardığına göre; “yedi isme karşılık nefsin emmâre, levvâme, mülhime, mutmainne, râziye, marziyye ve kâmile olmak üzere yedi sıfatı vardır. Sıfatlarda sülûkün türleri, âlemler, haller, mahaller, vâridler, şühûdlar, isimler ve nurlar arasında belli bir ilişki vardır. Mesela birinci makamda nefsin sıfatı “emmâre”, sülûkün türü “seyr ilellah”, âlemi “şehadet”, hali “zevk”, mahalli “sadr”, varidi “şeriat”, şühûdü “tevhid-i ef’âl”, ismi “la ilahe illallah” ve nuru “mavi” dir. İkinci makamın da kendisine has sıfatı, seyri, âlemi, hali, mahalli, varidi, şühûdü, ismi, rengi ve nuru vardır.” Bu durum değişerek yedinci makama kadar devam eder. Sûfilere göre Allah ile kulu arasında bazısı zulmetten, bazısı nurdan yetmiş bin perde vardır. Yedi makamdan her birine on bin perde düşer. Müridin bir üst makama geçebilmesi için on bin perdeyi aşması gerekir. Halvetiyye tarikatında müridin her gün tek başına okuduğu zikirler, dualar ve virdler vardır. Bunlar haftanın günlerine göre değişim göstermektedir. Yahya-yı Şîrvânî'ye göre Virdü's-settar³³ mutlaka okunmalıdır. Bununla birlikte tekkelerde toplu olarak icra edilen zikirler, “darb-ı esma, devran ve hadrâ” olarak adlandırılmıştır. Bu devranlarda insanlar toplanıp ilahiler okurken oturmuş bir vaziyette halka oluşturan müridler de daha sonra zikir için ayağa kalkarlar. Bu şekilde devran başlamış olur. Devran yapılırken zikir esnasında neyin, defin ve kudümün çalması çok önemli bir konudur. Ancak bazı âlimlerce bu durum hiç hoş karşılanmamıştır ve itirazlarda bulunulmuştur. Bu duruma karşı Halveti tarikatına mensup olanlar da bu düşüncüyü savunanlara karşı devranı destekleyen eserler ortaya koymuşlardır (Uludağ,1997;1).

Ayrıca Halvetilerde nefis terbiyesi çok önemlidir ve kötülüklerden korunmalıdır. Nefsi temiz tutmak için de hem kalp ile hem dil ile hem ruh ile hem de sır ile yapılan bir zikir yapmak gerekmektedir. Genel olarak Halvetiler, tasavvufta uyulması gereken bazı esasları büyük bir hassasiyetle uygular. Bunlar az yeme, az konuşma, az uyuma, inziva, zikir, fikir ve müritlerine kalpten bağlı olma gibi durumlardır. Eğer bir kimse Müşâhede mertebesine ulaşmak istiyorsa kesinlikle bunun için çaba da göstermesi gerekmektedir. Her Bâtını tabanlı tarikat gibi Halvetîlik'te de varlık

³³ Halvetiler tarafından belirli vakitlerde okunması önerilen dua.

birliğine inanç bulunmaktadır ve bu inanç, İbnü'l Arabî'den etkilenmeler sonucunda ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu etki Halvetîliğin Ahmedîyye koluna mensup ve Mısır'daki şubenin kurucusu olan Niyazi-i Mısırî'de derin bir iz bırakmıştır. Niyazi Mısırî sadece Halvetîlere değil diğer tarikat mensuplarına da etki etmiştir. Halvetîler, Türkiye'de 1925 yılında tekkelerinin kapatılmasıyla tarikatlarına son verilmek istenmişse de gerek gizliden gerekse açık bir şekilde zikirlerini yapmaktan vazgeçmemişlerdir ki günümüzde Türkiye, Suriye, Mısır, Balkanlar ve Kuzey Afrika'da etkinliklerine devam etmektedirler (Uludağ,1997;3).

1.2.2.2.5. Gülşenîler

Eski adı Amid olan Diyarbakır'da dünyaya geldiği bilinen İbrâhim Gülşenî'nin, babası Amidî lakabını taşıdığı ve türbesi Diyarbakır'da bulunduğu (Emiri, 16:Azamat,2000;1) için Azerbaycan'da bulunan Berdea yani Barda şehrinde dünyaya geldiği (Terbiyet,318:Azamat,2000;1) tezleri çürütülmüştür.

Genel anlamda İbrahim Gülşenî'nin hayatı hakkındaki bilgiler oğlu Ahmed Hayâlî'nin halifesi olan Muhyî-yi Gülşenî'nin kaleme aldığı *Menâkıb-ı İbrahim Gülşenî*'den alınmıştır. Muhyî-yi Gülşenî, İbrahim Gülşenî'nin doğduğu yer ve tarihi hakkında herhangi bir açıklamada bulunmadığı için bu konular hakkında kesin bir kanıya varılamamıştır. İbrahim Gülşenî'nin 1534 (940) yılında hayata gözlerini yumduğu ve o sırada 114 yaşında olduğu Muhyî Gülşenî tarafından söylenmiştir. Bu bilgiler ışığında yapılan tahminlere göre, İbrahim Gülşenî 1423 (826) tarihinde dünyaya gelmiştir ve henüz iki yaşındayken babası Muhammed Amidî'yi kaybettiği de Muhyî'den aktarılan bilgiler arasındadır. Muhammed Amidî, Akkoyunlu Sultanı olan Hamza devrinde 1434-1444 yılları arasında eğitimini almış ancak İbrahim Gülşenî'nin doğumundan iki yıl sonra vefat etmiştir. Bu bilgiler esas alındığında onun en erken 1433'te (836) dünyaya gelmesi gerekmektedir. Ayrıca Muhyî, on beş yaşında olan İbrahim Gülşenî'nin Tebriz'e gittiğinde Uzun Hasan'ın kazaskeri olan Molla Hasan ile müzakere ettikten sonra Molla Hasan'ın kimi görevleri kendisine verdiğini söylemektedir. Fakat henüz on beş yaşındayken o görevleri üstlenmesi oldukça zordur bu yüzden o zamanda bu yaşın görevler için uygun olmadığı düşünülmektedir. Bu dönemlerde yani 1468 (873) yıllarında Uzun Hasan Tebriz'i almakla kalmamış aynı zamanda Tebriz'i başşehir konumuna getirmiştir. Daha önceki verilen tarihler de incelendiğinde İbrahim Gülşenî'nin yaşı otuz sekiz ve kırk

dolaylarına tekabül ettiği görülmektedir. Nev'îzâde Atâî³⁴'ye göre ise O, 1427(830) yılı dolaylarında dünyaya gelmiştir. İbrahim Gülşenî, kendi soyunu yedi kuşakla Oğuz Ata'ya dayandırmıştır (Menâkıb,13: Azamat,2000;1).

Çağdaşı olan ve 1478'de vefat eden Uzun Hasan'ın soyu ise elli iki (Gaffârî,251:Azamat,2000;1) veya dördüncü (Tihrani,25:Azamat,2000;1) kuşakla Oğuz Ata'ya dayandığı söylenmektedir. İbrahim Gülşenî'nin soyunu Hz. Peygamber'e veya bir sahabeye dayandırmaması da Akkoyunluların kavmiyetçi duygularını kabartmıştır (Sümer,148-149:Azamat,2000;1).

Dede Ömer Rûşenî, İbrahim Gülşenî'yi derinden etkileyen bir zattır. Öyle ki ikisinin karşılaşmasını ve dostluğunu, Mevlana ve Şems-i Tebrizî arasındaki dostluk ile aynı olduğu düşünülmüştür. Nitekim İbrahim Gülşenî de Dede Ömer Rûşenî'den sonra şiir yazmaya başlamıştır. Bir nevi edebi bir kimlik kazandığı söylenebilir. *Mevlana'nın, şiirlerinin mahlas beytinde Şems-i Tebrizî'yi anması gibi İbrahim Gülşenî de gazellerinin makta beyitlerinde kendi mahlasıyla birlikte Dede Ömer Rûşenî'yi anmıştır.* İbrahim Gülşenî, Dede Ömer Rûşenî'nin katkılarıyla Tasavvuf ehl-ine katılmış ve bu olay ile birlikte genel olarak mahlas olarak kullandığı “Heybeti” adını “Gülşenî” olarak değiştirmiştir. Arapça dilinde kaleme aldığı şiirlerinde ise “Halîlî” mahlasını kullanmayı uygun görmüştür (Macit,2015).

İbrahim Gülşenî, hem Halvetîliğin Gülşenî kolunu yöneten kişidir hem de Mevlana'nın yazdığı Mesnevi'den etkilenip buna karşılık toplam kırk bin beyite sahip olan Mânevi adlı eseri yazmıştır. Genel olarak Gülşenîlerin Mevleviler ile aralarında arkadaşlık ve muhabbet olduğu, zikir yaparken giyilen kıyafetlerinin hemen hemen aynı olduğu Latîfî'nin Tezhiretü's-şu'arâ'sında dile getirilmiştir (Canım,2000;120).

Bu durum, Esrâr Dede'ye ait olan Tezkire-i Şuarâ-yı Mevleviye'de de anlatılmıştır(Genç, 2000;57-60).

Sadece Mevlana değil Yunus Emre ve Nesîmî gibi isimlerin etkileri de İbrahim Gülşenî üzerinde vardır. Bilhassa Seyyid Nesimi'ye karşılık olarak yazdığı şiirlerinde ondan öğrendiği Hurufiliği kendi şiirlerinde kullanmayı ihmal etmemiştir. Hurufilik'teki sembol ve mecaz anlamlarını kullanarak yazdığı şiirleri,

³⁴1583-1635 yılları arasında yaşayan Nev'îzâde Atâî, divan edebiyatında bir şairdir ve asıl adı Ataullah'tır. Yahyâ Efendi'nin babası olması ve şiirlerini yazarken Atâî mahlasını kullanmasından dolayı bu adı almıştır.

öncelikle Rumeli takipçilerinden olan Usûlî'ye aktarmıştır (Macit,2015: Çalka,2017;121-122).

İbrahim Gülşeni, Kahire'de yer alan Babüzüveyle'de bir tekke inşa ettirmiştir. Böylelikle, bu görüşün tarikatlaşma süreci başlamıştır. Bu tarikatın, 17. yüzyılda Osmanlı topraklarında etkinliklerini göstermesiyle yayılma süreçleri başlamıştır. Gülşenîler adını, Dede Ömer Rûşenî'nin İbrahim Gülşeni'ye gül vermesi ve ona “*Sen ol bâğ-ı bekânın gülşenisin*” demesinden ve İbrahim Gülşenî'nin mahlasını Gülşeni olarak değiştirmesinden almıştır. Gülşenîlik, Gülşeniyye şeyhleri olan İbrahim Gülşeni, Dede Ömer Rûşenî, Pir-i Sani Seyyid Yahya-yı Şîrvânî, Pir Sadreddin, Ahi İzzeddin ve Ahi Mîrem'in aracılığıyla Halveti tarikatının piri olan Ömer el-Halveti tarafından öğrenilmiştir. Kahire'de bulunan tekkenin şeyhi, İbrahim Gülşenî'nin vefatı ardından oğlu Emîr Ahmed Çelebi olmuştur. Emîr Ahmed Çelebi aynı zamanda Hayâlî Efendi olarak da bilinmektedir. Bir saltanat olarak devam eden Şeyhlik mertebesinde sırasıyla, Ali Safvetî, Hasan-ı Ahsen, İbrâhim, Ahmed, Ali, Muhyîzâde Emîr Hasan yerlerini almışlardır. Gülşenîlerin iki halifesinden Âşık Musa Efendi Edirne'de, Sarı Saltuk olarak isimlendirilmiş olan Sâdık Efendi de Diyarbakır'da faaliyet göstermesi için İbrahim Gülşeni tarafından görevlendirilmişlerdir. Gülşeniyye tarikatı, Kahire'de teşkilatlanmasını tamamlayıp Diyarbakır, Bursa, Rumeli ve İstanbul'da faaliyet göstermişlerdir. Daha sonra Gülşenîlerin, 17. yüzyılda Diyarbakır'da dört, Edirne ve İstanbul'da iki, Bulak, İskenderiye, Mekke, Halep, Urfa, Antalya, Şam ve Bursa'da birer dergâh kurdukları bilinmektedir (Kara,1996;1).

Diğer Bâtîni düşünceye sahip fırkalarda olduğu gibi Gülşenîlerde de varlık birliğine inanç görülmektedir. Fakat onların bu düşüncesi İbn Arabî, İbn Fârîz ve Mevlana'nın düşünceleriyle harmanlanmıştır. Varlık birliği de yaratıcı haricindeki diğer vücûdları kabul etmez ve tüm yaratılanları yaratıcının sıfatlarının ve isimlerinin yansıması, tecelli etmesi olarak varsayarak bu yansımaların ezeli ve ebedi yokluğu anlamına gelir. Bu anlayışı da keşif ve tecrübeyle öğreten tasavvufî bir öğretilerdir (Erdem, 1990;38).

Gülşenîler, genel anlamda ilahi bir tecelli düşüncesinde söz gelimi boğuldukları için kendi sözlerinin de ilahi bir boyut taşıdığına ve bu tarikata giren kişilerin mutlak olarak kendilerini dinlemeleri gerektiğine inanmışlardır. Çünkü onlara göre bu sözler

esasen öğretici bir mana taşıyan ilahi bir güce sahiptir. Nitekim Gülşenîler, hislerle anlaşılması imkânsız olan gerçekleri tarif ederken şu hadisi esas almaktadırlar: *Allah cc. şöyle buyurdu ki; salih kullarım için hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir insanın hatır ve hayaline gelmemiş olan nimetler hazırladım.* Her Gülşenî'nin Allah'a ulaşma mertebesine gelirken öğrenmesi gerekmektedir. Onlarda tevhid inancı ise ilahi sırlara vakıf olmak için kalp gözü ve akıl kulağına ihtiyaç vardır. Hislerin kulağı işitmemekte, gözleri ise görmemektedir. Bu yüzden kalbin töhmete ve şüpheyeye düşmesine yol açar. Çünkü körlük, hakikati yadsımaktadır. Gülşenîler aynı zamanda varlık ve yokluk gibi zıt düşüncelere karşılık olarak Âdem'i ve Vücûd'u benimsemişlerdir. Yani onlara göre Âdem varlığı, Vücûd ise yokluğu temsil etmektedir. *Gülşeni, salikin yokluk gibi saf/ arınmış olması ve varlığından hiçbir eser bulunmaması gerektiği üzerinde durur* (Çevirken ve Yördem, 2020;310-311).

2. İTİKADÎ VE AMELÎ AÇIDAN BÂTİNİLİK

2.1.İtikadî Açidan Bâtınilik

Bâtınilerin itikadî ve ameli yönden incelenmesi bu çalışmayı tamamlayan bir bölüm niteliğindedir. Sonuç itibariyle Bâtıniler hakkında pek çok bilgiye hâkim olursa da onların Allah inancı veya peygamber inancı konusunda eksiklikler bulunmaktadır. Her şeyi tevil eden bu hareketin inancı nasıl tevil ettiği de elbetteki merak konusudur. Bâtınilik konusu, Batı kültürlerinde ezoterizm olarak adlandırıldığından bahsedilmiştir ve Antik Mısır dininde yer alan Hermetik görüşlere dayandırılmıştır. Ancak bu çalışmada, Bâtınilerin inançları ve ritüelleri, İslami usullere ve kaynaklara göre anlatılmıştır.

2.1.1. Allah İnancı

Genel anlamda Bâtıniler, Gnostiklerde ve Yeni Eflatunculuk'ta var olan âlem anlayışından etkilenmiş ve benzer bir âlem düzeni kurmuşlardır. Ayrıca bu âlem düzeninin nerdeyse tüm içsel niteliklerinden faydalanmışlardır. Bu husus, Bâtınilerin Tanrı görüşlerini de ortaya koymuştur. Nitekim hangi mezhep incelenirse incelenirse önce Tanrı anlayışı açıklanır. Daha sonra evren anlayışlarıyla bir ilişki kurulur. Bâtınilğin evrenin oluşumuyla ilgili görüşlerinde geline son nokta beklenilenden farklıdır. Çünkü yaratılmış olan her şeye değer biçmişlerdir. İsmaililer veya Bâtıniler, uzayın, öncelik ve sonralık söylemlerinin olmadığına inanmaktadırlar. Onlara göre zaman kavramı yokken bile Allah vardı. Allah, Kur'an-ı Kerim'de Kûn yani "ol" dediğinde yaratılış gerçekleşmiştir. Bâtınilerin teviline göre bu düşünce, "kaf ve nun" harflerinin bir araya gelmesinden meydana gelmiştir. İlk yaratılan genelde dişil taraf olduğundan "kûn" kelimesi "kûni" şeklini almıştır. Meydana gelen ilk yaratılış önem kazanarak Sâbık olarak adlandırılmıştır. Daha sonra kûni'nin yaptığı hareketler neticesinde ikinci bir yaratılış oluşmuş ve bu da kader olarak adlandırılmıştır. Nitekim kader Allah'ın emriyle kûni'nin nurundan ortaya çıkarılmıştır. Tâli olarak da anılan kader ikinci derece olarak değerlendirilmiş ve eril ilkeyi simgelemektedir. İsmaililer, kûni ve kader sözcüklerini Kur'an-ı Kerim'de geçen kalem ve levha

kelimeleriyle bağdaştırıp kendilerine özgü bir yaratılış hikâyesi yazmışlardır (Akdağ,2019;43-45).

İmam Gazali'nin aktardığına göre de Allah, imama hulul eder ve onun bedeninde dünyayı yönetmektedir. Aslında Allah, İmam'ın bedenine girer ve bu esnada imamın kendi benliği ve iradesi olmaktan çıkar Allah'ın iradesiyle hareket eden bir imam olur (Gazali, çev. :İlhan,2019;326).

Bu durum, İmam'ın monofizit bir yapıya sahip olduğu anlamına gelir ve yaptıkları bir bakıma artık sorgulamaz ve inkâr edilemez bir hal alır.

2.1.2. Peygamber İnancı

Bâtınilere göre, gelen her peygamberin şeriatının yedi devri vardır. Bu yedi devir derken aslında anlatılmak istenen yedi asır olmuştur. Öncelikli olarak peygamberlerin ilki nâtık olarak adlandırılmıştır. “Nâtık” kelimesinden kasıt ise kendisinden önce gelen peygamberin hükmünü kaldırmadır. “Sâmit” kelimesi de daha önce gelen peygamberin ortaya koyduklarını devam ettiren anlamındadır. Nâtık olan bir peygamber vefat ettikten sonra bir kayyum ve bu kayyumdan sonra da altı imam gelmiştir. Eğer bu altı imam vefat ederse devir en başa döner. Bu yüzden Nâtığın bir önceki hükümleri silmesi garipsenmeyecektir. Yedinci imam Kur'an'ı da kapsamak üzere önceki dinlerin hükümlerini yok sayacaktır ve bu durum oldukça normal karşılanmaktadır. Çünkü dinde Peygamber zahiri anlatır ve imam da batını yönüyle gelişir. Bir imam peygamber aracılığıyla o dinin hükümlerini yok sayar. Açıkçası imam her dönem için olması gereken bir kişidir. Ne olursa olsun tüm ilim kapıları ona açılır. Konuyu özetlemek gerekirse; her dönemde insanlara gönderilen peygamberler olmuştur. Bir kayyum ve altı imam da sonuç itibarıyla bu peygamberlerden sonra belirli bir sıraya göre gelişmişlerdir. Bir kayyum ve altı sâmit ile tamamlanmış olan dönemler devir olarak adlandırılır. Devirler de İsmâîlilerin yedili *sistemini* oluşturur. Hatta bu yüzden Sebbiye olarak da anılırlar(Akdağ,2019;88-90).

İlk altı devre “gizlilik devri” adı verilir. Yedinci devreye gelindiğinde devrin imamı, önceki devirlerin gizli hakikatlerinin gün yüzüne çıktığı *Keşf devrinin* de ehlidir. İlk altı devirde, asıl hakikatlerin Bâtını anlamda ve ilahi menşei olduğu düşünülür ve

onu halka ulaştıran Nâtıklar bulunmaktadır. Bu hakikatler içerisinde, nefislerin maddi âlemin kirinden arınmaları ve ruhların hapsediğü bedenlerden azad edilmeleri için gerekli bilgiler vardır. Ayrıca bu bilgiler zulmet oldukları düşünölenlerin eline geçmemesi gerekmektedir. Bahsi geçen ilk altı devir boyunca Bâtını hakikatler yalnızca İsmailîlerin davetlerine razı olanlara gizli bir şekilde anlatılır. Bu nedenle ilk altı devir *gizlilik devri* olarak anılmaktadır. Tıpkı Natıklarda olduğu gibi İmamlarda da her gelen İmam bir öncekinin de sırlarına vakıf olduğu için daha üstündür (Avcu,2018;256).

Genel anlamda Bâtınilerin Natık'tan kasıtlarının Peygamber olduğunu belirtmek gerekmektedir.

2.1.3. Kitap İnancı

Bâtınıliğin kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'dir. Ancak kendilerinin gizli olan manaları bildiğine ve Kur'an'ın asıl manasının sadece onların bildiğine inanmaktadırlar. Bu yüzden Bâtını olarak adlandırılmışlardır. Zahir ve batın ayrımı yapan Bâtıniler, Kur'an ayetlerini ve peygamber sünnetlerini tevil etmişlerdir. Bu gizli anlamların yalnızca imam tarafından bilinebileceği kanısındadırlar. Bâtınıliğin kaynaklarına bakıldığında, Kur'an ve sünnet haricinde Nehc'ül Belâga Bâtınilerin mühim kaynakları arasındadır. Bu kitap Hz. Ali'nin hayatını konu edinmiştir (Yazar,2017).

2.1.4. Ahiret İnancı

Bâtınilerde ahiret inancı bulunmamaktadır. Onlar daha çok reenkarnasyon yani tenasüh inancına sahiptirler. Kıyamet ve yeniden dirilme anlayışlarına sahip değillerdir. Bâtınilerin inanışına göre biri öldükten sonra bedeni çürür ve toprağa karışır. Daha sonra tekrar farklı bir biçimde hayata döner. Ruhları ise kişinin önceki hayatında nasıl bir yaşam sürdüğüne bağlı olarak değişir. Bu başka birinin bedeni de olabilir hayvanın da. Ancak diğer ruhlarında yer aldığı bir ahiret âleminin varlığından söz eden görüşler de bulunmaktadır (Yazar,2017).

İlhan'ın aktardıklarına bakıldığında; âlemin düzeni değişmemektedir. Bâtınilerin kıyamet inancına bakıldığında ise; kıyamet imam gelip yeni bir dini otorite ortaya

koyduğunda kopar görüşü vardır. Eğer dünyada mesutsan bu cennettir. Fakat sıkıntı yaşıyorsan ve türlü zorluklar yaşıyorsan bu cehennemdir (İlhan,2022;4).

2.1.5. Melek İnancı

Genel anlamda Bâtınilik kitaplarında melek konusu belirli bir başlık altında anlatılmamıştır. Bundan ziyade kozmoloji anlatılırken farklı mertebelerinde kısa kısa değinilmiştir. Bâtınîliğe göre melekleri kapsayan ruhani âlemin, cismani âleme yansıması eş değerde bir öneme sahiptir. Bu yüzden, esas olan cismani âlem olduğu için Ruhani âlem meleklerinin pek bahsi geçmez. İsmaili/Bâtını yazılarında belirli bir başlık altında değinilmişse de daha çok kozmolojik konular ve dini tevillerle birlikte anlatıldığı için bu anlatımlar daha ön plandadır. Bâtıniliğin Melek inancını anlayabilmek öncelikle Ruhani âlemden başlamak gerekmektedir. Daha sonra cismani âleme doğru ilerlenmelidir. Dini metinlerde kullanılan sembollerin karşılığını Ehl-i Sünnette ona karşılık gelen ifade bulunmalıdır. Bâtınilerin kozmolojisinde Melekler değişik oluşumlara yerleştirilebilir. Mesela, Bâtınilikte Yaratıcı üç aşamada yaratmıştır. İlki, zamanın ötesidir. *İlahi, aklânî ve nefsanî varlıklar bu grupta olup, zamandan daha üstündürler ve onların zevali yoktur.* İkincisi, zamanla beraber maddesel nurani âlem bu gruptadır. Ayrıca zamanda önce ve sonra vardır. Üçüncüsü ise zamanın aşağısındadır, cismani yani maddesel âlemdir. Melekler burada ikinci aşamadadırlar. Nurani âlem ile aklânî ve heyulani âlemler arasındaki iletişimi sağlarlar. Bu düşünceye göre melekler zamanın ötesinde olup zamanın altında olmadıkları yani zamanla birlikte hareket ettikleri için elçi görevinde olduklarından bahsedilmiştir. Ayrıca bu âlemdeki varlıklar yok olmazlar aslında ne varlar ne de yoklardır. Bundan dolayı meleklerin Akl-ı küll'den var olduğu söylenebilir (El- Mervezi, çev. Kanar,2015;73-74).

İsmaili/Bâtını inanca göre yaratılış sıralamasında aşamaları ikiye ayırmak mümkündür. Bu durum da filozofların, âlemi birinci olarak ay üstü ikinci olarak ay altı biçimindeki ayırımına benzemektedir. İlki âlemü'l-eflak'tır. Burada burçlar, bir nevi kâhin yıldızlar vardır. Âlemü'l-eflâk, yaratıcı ve yaratılmışlar arasında bir aracı rolünü üstlenmiştir ki bu görev Allah tarafından verilmiştir. Bu durum filozoflarca çok net bir şekilde ifade edildiği gibi on akıl türünün meleklerle karşılık geldiğinin göstergesidir. Nitekim bu durum Bâtınilerde de görülmektedir. Bunlardan ilki ilahi

on akıldan meydana gelen Ulvi hadlerken ikincisi ruhani âlemde var olan on aklın dini manada anlamı olan süfli hadlerdir. Kirmani'nin aktardığına göre on tane ulvi had vardır. Bunlardan birincisi Mübdiü'l-evvel ya da Mevcûdu'l-evveldir. Bedenen var olmayanların ve kendisine dayandığıdır. İkincisi Aklü's-sânî ya da el Münbişü'l evveldir. Kendisi fiilen var olmayan akıldır. Bir cismi de olmadığı için bir cisimde de var olmaz. Üçüncüsü el-Münbiü's-sânî ya da el-Aklu kaim bil-kuvve olarak adlandırılmıştır. Dördüncüsü el aklü s-sânî kaim, kendisi bizzat doğa olaylarıyla ilgilenmektedir. Beşincisi el-Münbiü's sâni'den tecelli etmiş bir tabiat âlemidir. Beşten sonraki sıralama da el-Mevcûdu'l-hâmis, el-Münbiü's-sânî'den sudur etmiş olan doğa âlemidir. Daha sonra el-Mevcûdu'l-hâmis, el-Mevcûdu's-sâdis, el-Mevcûdu's-sabi, el-Mevcûdu's-sâmin, el-Mevcûdu't-tâsi, el-Mevcûdu'l-âşir sırasıyla gelmektedir. Ulvi hadlerin ilk beşinin farklı isimleri de bulunmaktadır. Bunlar, Sabık, Tali, Cedd, Feth ve Hayâl'dir. Bu semavi hadler on tane akla sahiptirler. Ayrıca hem cismani hem de süfli âlemde farklı görevleri olmakla birlikte, bu iki âlem arasındaki dengeyi de sağlamak bu meleklerin görevidir. O zaman düşünülür ki, bu ulvi hadlerin hem süfli hem de cismani âlemde bu görevlere karşılık gelen benzerleri vardır. Nitekim Kirmani, bu iki âlemde birbirlerine karşılık gelenleri sıralamıştır. Bu sıralama: Nâtık, esas, imam, bâb, hüccet, dâi'l-belâğ, dâi'l-mutlak, dâi'l-mahdût, dâi'l-me'zûnu'l-mutlak, dâi'l-me'zûnu'l-mahdût şeklindedir. Önce melekler sıralandığı gibi bu isimler de meleklerin cismani âlemdeki karşılıklarıdır. Bu melekler veya on akıl ruhani ve cismani âlemler arasında bir elçi olarak âlem nizamında yapmaları gereken farklı durumlarla görevliyken cismani âlemdeki benzerleri de dini düzenin sağlanmasıyla mükelleftirler (El-Kirmânî, thk. , Galip,1983;256-257).

Meleklerin bu elçilik ve aracı görevinin Hac sûresi 75. ayetiyle desteklenmektedir. Bâtînîlik'te, ruhani-ulvi ve cismani-süfli âlemlerin benzediğini ve aralarında bir ilişkinin bulunduğu düşünülmektedir. Ayrıca Bâtînîliğe göre melekler nefis ve ihtiyar sahibi varlıklardır. Fakat kendilerini günaha itecek herhangi bir kitap olmadığı için büyük ya da küçük günahları yoktur. Melekler Bâtînîlik'te varlık kozmolojilerinin birer ögesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna ek olarak Melek kavramı Bâtînîlerde daha çok belirsiz ve sembolik kavramlarla daha felsefi bir boyutta anlatılmışsa da bu durumu daha net bir şekilde anlatan Bâtîni yazarlar da vardır. Bu yazarlardan

öncelikle Ebû Hâtîm er-Razî melek konusunu anlatırken daha net ve anlaşılır ifadeler kullanmıştır. Melek konusunu incelediği bir kitabında, Allah'ın yaratmış olduğu ruhani varlıklar olduklarından bahsetmiştir. Öte yandan Bâtînîlikte peygamber vahiy bir melek yerine akıl aracılığıyla aldığı düşünülür. Bâtînîler için önemli bir daî olan Ebû Hâtîm er-Razî, Peygamber efendimizin vahiy meleğini ruhuyla gördüğünü söylemektedir. Bâtînîlik'te genel olarak, melekler soyut yani ruhani varlıklar olarak kabul edilmekle birlikte dini metinlerinde sembolik anlatımlar bulunmaktadır. Nitekim yaratılış sıralamalarında âlem, ay üstü ve ay altı olarak ikiye ayrılmıştır. Melekler, ay üstü âlemde var olmalarına rağmen ay altı âlemde de varlıklarının hissedilebildiği göksel akıllar olarak tevil edilmiş varlıklardır. Esasen isimlendirme anlamında değişiklikler olsa da meleklerin elçi olma görevi değişmemiştir. Ehl-i sünnetin düşüncesine göre peygamber, Allah'tan melek aracılığıyla aldığı vahiyleri hiçbir değişiklik olmadan aktarma görevini üstlenirken bu durum Bâtînîlerde melek düşüncesi, peygamberleri geri plana iterek otoritenin asıl sahibinin imam olduğu görüşü bulunmaktadır (Erarslan, 2020;219-232).

2.2. Ameli Açıdan Bâtînîlik

Esasen Bâtînîliğe göre eğer dinin batını veçhesine vakıf olmuş biriysen dinin zahiri yönünü (ibadetleri) gerçekleştirmek zorunda değildir. Bu bağlamda ibadet etme ve boyun eğmenin herhangi bir manası bulunmamaktadır. Bâtîni bir davetin içerisinde bulunan zihniyetlerden biridir (Yazar,2017).

Ayrıca Bâtînîler, çeşitli yasa dışı vergiler alarak halkı yapılması gereken ibadetleri uygulamada herhangi bir zorunluluklarının olmadığına inandırmışlardır (Arayancan,233-234).

Bâtîni düşüncenin esasında olan ibadetlerden münezzeh olma hali olmasına rağmen Nizari İsmailîlerde birtakım ibadet şekilleri görülmektedir. Bu ritüeller, tamamen monofizit bir yapıya sahip olduğu kabul edilen İmamı anma ve ona hürmet etme düzenine bağlı olarak gerçekleştirilmiştir.

2.2.1. Namaz

Nizari İsmaililiğinde namaz ibadetini görmek mümkündür. Ancak bu ibadet bölgeden bölgeye değişiklik göstermektedir. Hindistan'da yaşayan Nizari İsmaililer genelde yaşamlarını idame ettirdikleri bölgelerdeki yerel halkın inanışlarını temel alarak namaz kılmaktadırlar. Eğer bir bölgede Sünniler yaşıyorsa Sünni, Şiiler yaşıyorsa Şii öğretiler esas alınmaktadır (Kadyrov,2009).

Fakat Hindistan'da ikamet eden ve kültürlerinin etkisinde kalan Nizari İsmaililer namazlarını farklı bir şekilde gerçekleştirmektedirler. Yalnızca dualardan oluşan bu namaz toplu ya da bireysel olarak gerçekleştirilebilir. Ayrıca günde üç defa yapılan bu namaz, sabah, akşam yatsı ya da gece şeklindedir. İlk olarak *Subhoji dua* (Sabah duası) esasen gece yarısından sonra kişi uygun olduğu bir zamanda yapabileceği gibi sıklıkla Sünnilerde olan sabah namazı vakitlerine denk geldiği vakitlerde yapılmaktadır. İkinci olarak *Sanjiji dua* (akşam duası), akşam güneşi battığında ve son olarak *Somnaji dua*(gece duası) da genelde uyumadan önce yatsı namazı vakitlerinde yapılmaktadır. Sünnilerin Kibleye dönerek namaz kılması gibi onlar da imamın bulunduğu yöne doğru dua etmektedirler (Öz, 1993;620).

Bu duaları okuyan bir imamın olması zorunlu değildir. Nitekim Bombay'da yer alan bir Nizari okulunda öğrenciler sırayla dua etmektedirler. Eğer bu bir cemaat duası ise katılımcılar da içlerinden tekrar ederler. Kur'an ayetleri, imamların dua okuma listesi ve Ağa Han'ın sözlerini kapsayan dualar okunmaktadır. Nizari Hocaları tarafından kabul edilen toplam on sekiz bölüm vardır. Bölüm sonlarında Ağa Han³⁵'a :”*Ey benim efendim, yardımsever Kerim Han Hüseyini ...*” şeklinde bir yakarıшта bulunularak dualarının kabul olması temenni edilir. Duanın ilk bölümü niyetten ibarettir. Öte yandan dua eden bir Nizari İsmaili: “*Ey Şah, ey Ağa Han, ilahi ruhunda benim akşam yahut sabah veya yatsı dualarımı kabul et.*” diye bir seslenişte bulunulur. Daha sonra yere bırakılan tespih üzerine secde edilir. İkinci bölümde genel olarak bir eylem gerçekleşmeye de üçüncü bölümde dua eden birey, Niskalanki Avatar³⁶'ı hatıra getirerek affedilmek için dualar eder. Dördüncü bölümde, Hinduizm

³⁵ Aşırı bir mezhep olan İsmailiye liderlerine verilen unvan.

³⁶ Hindistan'da Muhammed Şah Dulla, 17.yüzyılın yarısında Bahadurpur köyünde Pirzadeler adında bir tarikat kurmuştur. Niskalanki de tanrı Vişnu'yu, dünyaya onuncu gelişinde tüm kötülüklerden münezzeh olan bir tanrı olduğunu belirtmiş ve Vişnu'nun onuncu gelişini anlatmıştır. Bu nedenle Niskalanki Avatar, Hocalar tarikatınca kutsal bir kimse olarak görülmüş ve dualarında yerini almıştır.

inancında bir koruyucu tanrı olan Vişnu'ya tespih üzerine secde edilip “Ey hakikatlerin efendisi...” denilerek on yedi ismi anılır. Çünkü Vişnu on yedi sıfattan sonra enkarnasyon yoluyla yani doğum yoluyla bedenleşip insan şeklinde görünmüştür. Beşinci ve altıncı bölümlerde, hem Hz. Ali için hem de Ağa Han için birer dua okunur. Hz. Ali'nin bir ilah olduğu yedinci bölümde dile getirilir. Daha sonra on birinci bölüme değin Ağa Han için dualar okunur. Hz. Ali'nin neslinden olduğuna kanaat getirilen Pencan-ı Pak da unutulmaz ve dua edilir. On beş ve on altıncı bölümlerde Allah'a, Muhammed'e (sav.) ve Hz. Ali'ye dua edilir. Dua eden kişi kötülüklerin kendisinden uzak olması için yakarır ve on beş defa secdeye gider. Her secdeye gidişinde istediği şeyler için içinden dua eder. Bu da tamamlandıktan sonra otuz dördüncü Nizari İmamı olan Şah Garip Mirza'nın adı anılarak yüz tespih çekilir. Son olarak on yedi ve on sekizinci bölümlerde Ağa Han'a, edilen dualar kabul olsun diye dua edilir. Dua da bittikten sonra tekrar secdeye gidilip Ağa Han'dan medet umulur. Bu secde de bittikten sonra hem Pirlerden hem de Hz. Muhammed'den tekrar yardım istenir. Tüm bu aşamalar tamamlandıktan sonra önce sağa sonra da sola doğru üflenir. En sonunda ise tekrar bir secdeye gidilir ve dua esnasında yapılan kusur için af istenir ve dua biter. Dua bittiği için Kerbela'dan getirilen Topraktan yapılmış olan tespihle pirlere anılır. Ayrıca her Nizari İsmaili, Ağa Han'ın belirlemiş olduğu vakitlerde cemaatle namaz kılması gerekmektedir. Bunu gerçekleştiremeye bile başka yerde de yapması normal karşılanabilir. Allah'ın belirli bir mekânda olmadığı her yerde olduğu düşüncesiyle namaz kılarken Mekke'ye değil imamın bulunduğu yöne doğru dönmenin daha doğru olduğu düşünülür. Ayrıca Nizariler, Cuma namazını kılmakla mükellef değildirler (Tekev, 2020; 31-34).

Ancak Palmir bölgesinde yaşayan Nizari İsmaililer doğru olanı bilmelerine rağmen namazlarını sadece sabah ve akşam kılarlar. Oturarak kılınan bu namazlarda rekât yoktur ve ezan okunmaz. Namaz bitene kadar İsmaili imamların adları teker teker sayılır. Bu namazda seccade değil “*câ-i namaz*” adı verilen bir bez parçası kullanılır. Ayrıca imam, kendisine kutsallık bahşedildiğinden dolayı her zaman duanın merkezinde yer alır. Çok iyi bilinen bir İsmaili Daisi olan Kadı Nu'man, Fatımiler devrinde yetişmiştir. Batın ve zahir ayrımında belli bir dengenin olması gerektiğini söylemiş ve namazın kabul edilebilmesi için şartlar koşmuştur. Bunlardan ilki, dönemin imamı kim olursa olsun onu kabul etmektir. İkincisi ise imama büyük bir

sevgiyle bağlanmak ve itaat etmektir. Çünkü ona göre namazın Bâtını yönü budur. Eğer imama bağlı olmayıp şüphe duyarsan namazın yoktur. Namaz en nihayetinde imamla bütünleştirilmiştir. Günümüz Nizari İsmailileri de böyle düşünmektedirler (Yılmaz,2009;128-129).

2.2.2. Oruç

İlk İsmaililere göre Oruç İslam dininde olması gerekenden daha çok mezhebin sırlarını saklı tutmak ve kimseye anlatmamak olarak anlaşılmıştır ki bu da tamamen Oruç kavramının ve anlamının değiştiğinin göstergesidir. Ancak Nizari İsmaililer oruç ibadetine daha farklı bir açıdan bakmışlardır. Çünkü Nizari İsmaililerce bilhassa Hocalar fırkasına göre Oruç ibadeti, Ramazan ayı boyunca tutulmasına gerek yoktur. Yalnızca bir günü bile oruç tutmak kâfidir. Bu oruç da Ramazan ayının yirmi beşinci gecesini başlayıp yirmi altıncı günün öğle vaktine kadar tutulur. Buna ek olarak Kur'an'ın indirildiği gece, Kadir gecesini Ramazan'ın on dokuz ve yirmi üçüncü geceleri olarak kabul edilmektedir. Bu yüzden ayın on dokuz ve yirmi üç aralığındaki günler kutsaldır ve bu günlerde cemaathanelere gidilir ve tövbe edilir. Ayrıca aybaşı Cuma gününe denk gelirse “*Sambha*” olarak adlandırılan o gün Ramazan ayı orucuymuş gibi bir gün oruç tutmak gerekir (Tekev,2020;53-54).

Ağa Han'a tabi olan ve İran'da yaşamlarını sürdürenlerin ise oruç ibadetlerini yerine getirmemektedirler (Kadyrov,2009;87).

Sultan Muhammed Şah, Nizari mezhebinin mühim bir fırkasının lideridir. O'nun düşüncesine göre, eğer gerçek bir müminsen yalnızca Ramazan ayında değil yılın tüm günlerinde oruç tutman gerekmektedir. Bunun için de hiç kimseyi üzme, kırma ve kimseye karşı kötü konuşma gibi esaslar içerir (Tekev,2020;53-54).

Hasan Sabbah'tan sonraki dönemlerde Alamut'un temsilciliğini yapan ve çok önemli bir Dai olan Râşid'üd-din Sinan da, bu görüşe mensup olanları oruç tutmak zorunda olmadıklarını duyurmuştur (Basuğuy,2017;754).

2.2.3. Hac

Her ibadette olduğu gibi hac ibadeti de Nizari İsmâillilerince yorumlanmış ve daha çok o vaktin imamını ziyaret etme olarak kabul edilmiştir. Bu yüzden Nizari İsmâillilerinde bu ibadet ancak dönemin imamı olduğu için Ağa Han'ı ziyaret etmektir. Ağa Han'ın genellikle yer aldığı İran, Marsilya ve Bombay'ın ziyaret edilmesi gerekir ki bu dini bir görevdir. Nizariler tıpkı Şiiiler gibi bir yandan kutsal olarak kabul edilen Kerbela ve Necef bölgelerine ziyareti de oldukça önemli görürler. Geçmişte Nizari İsmâililerin hac ibadeti için Mekke'ye gittikleri yönünde bazı söylemler de bulunmaktadır. Ancak zaman içerisinde fikirsel anlamda değişimlerin yaşanması hac ibadetini gerçekleştirmek için seçilen Mekke ve Medine illerinin artık ziyaret edilmemesine sebebiyet vermiştir (Tekev,2020;83).

Bâtini görüşe sahip olanlar için Hac ritüeli, imamı ziyaret etmek, görmektir (Öz,2007;2).

Genel anlamda Nizariler, diğer Müslümanların Hz. Ali orada dünyaya geldiği için Mekke'ye gittiklerini varsaymaktadırlar. Hz. Ali'nin ulûhiyetine dair yazılan şiirler olan İsmaili ginanlarda, Hz. Ali'nin annesi ona hamile olmasına rağmen Kâbe'ye ibadete gitmiştir. O esnada sancılara maruz kalmıştır ve civarda kimse olmadığı gibi herhangi bir ev de yoktur. Ali'nin annesi Kâbe'ye girmek istemiştir ve aniden Kâbe'nin kapıları ardına kadar açılmış ve iki tane cennette görevli melek belirmiştir. Daha sonra bu melekler Ali'nin annesine yardımcı olmuşlardır. Nizari İsmaililer, Müslümanların bu nedenle hac için Mekke'ye gittikleri kanısındadırlar (Tekev,2020;83).

Kısacası, Nizariler için Hac ibadeti: İmamı ziyaret etmek ve Kerbela ve Necef'e gitmektir (Kyzy,2020;42).

2.2.4. Zekât

Nizari İsmaililer için en mühim ibadet zekâttır. İmamiye Şiası'nda, Allah'a yaklaşmak niyetiyle verilen yıllık gelirinin beşte biri İmamîlerce belirlenen kurumlara verilen miktardır. Genel olarak diğer mezhepler bu oranı yüzde iki buçuk olarak ayarlarken Nizarilerde bu oran, yüzde on, on iki buçuk hatta yirmi beşe kadar

çıkarılmaktadır. Zekât oranları Ağa Han'ın fermanına göre belirlenir. Bu fermanla belirlenen oranları Ağa Han, isterse azaltabilir isterse çoğaltabilir. Zaten zekâtlar kendisine verilmekte ve tasarruf yetkisi de ona aittir. Bu sorgulanamaz bir yetkidir. Nizari İsmaililerde verilen zekâtlar, yüzde iki buçuk olan kısmı zekât için, yüzde onluk payı öşür için yüzde yirmilik payı ise humus için alınmaktadır. Esasen vergi denilebilecek bu zekâtların tümü “*dasond*” ya da “*dasont*” olarak adlandırılmıştır. Aslında bu sözcük öşür anlamına gelmektedir. Ancak Nizariler, zekât manasında kullanmışlardır. Zekât veren kişinin ne yaşı ne de maddi durumu göz önünde bulundurulmaz. Kim olursa olsun malının yüzde on iki buçuğunu vermek zorundadır. Bunu *dasond* olarak verilmesi de zorunludur. Genel olarak bu *dasond*lar aylık olarak nakit şeklinde alınır. *Dasond*ların ödenmemesi durumunda Ağa Han halkı yönlendirmek için ferman verir. Çünkü ödenmediği takdirde problemler meydana gelir. Eğer kişi zekâtını vermemişse türlü türlü zorluklara maruz kalır. Ancak zekâtını verenler ise iki dünya hayatında da huzurlu bir yaşam sürer (Öz,2001).

Zaman içerisinde zekât payı çok olduğu için elbetteki isyanlar ortaya çıkmıştır. Bu yüzden imam olan Ağa Hanlar, zekât oranında farklılıklar yapmak zorunda kalmışlardır. Nitekim İran'da 1930'da toplanan vergilerin yüzde yirmisi alındıktan sonra kalanı eğitim için harcanmıştır. Tasarruf görevinin tüm yetkileri Ağa Han'a verilmiştir. Zekât üzerindeki bu tasarruf kontrolünün tamamen Ağa Han'a verilmesi onu dünya zenginleri arasında olmasını sağlamıştır. Dördüncü Ağa Han Kerim Şah Hüseyini de dünya zenginleri arasındadır (Tekev, 2020;103-104) .

Avni İlhan'ın aktardığına göre ise Bâtıniler için Zekât, ilim sahibi olan Bâtınilerin diğer mensuplara bunu aktarmasıdır (İlhan,1992;4).

3. GÜNÜMÜZDE BÂTİNİ OLUŞUMLAR

Köklü bir geçmişe sahip olan Bâtını veya ezoterik düşünce, Antik Mısır dininde bir inanış biçimi, Antik Yunan dininde ise bir felsefi akım olarak kendini hissettirmiştir. Fakat ilahi dinlerle birlikte çok daha farklı bir boyut kazanmıştır. Çünkü ilahi dinlerde, siyasi gayeler için bir çeşit basamak görevi görmüştür. İnançlara bağlı olarak değişen adlandırmalara sahip olan bu düşünce biçimi, ne kadar çaba sarf edilirse edilsin bir şekilde varlığını sürdürmüştür. Nitekim İslam dininde, yıkıldığı düşünülen Alamut kalesi esasen günümüzde Şii-İsmaili olarak yaralarını sarmayı başarmıştır. Bir şekilde varlığını sürdüren bu hareket başka grupları da etkisi altına almıştır. Bu bölümde Bâtînilikle ilişkisi olduğu düşünülen bazı grupları ele almak hedeflenmiştir.

3.1. Alevilik ve Bâtînilik İlişkisi

Alevi kelimesi lügavi olarak Arapça’da “Ali’ye mensup”, “Ali’ye ait” anlamlarına gelmekte olup, çoğul şekli Aleviyye ve Aleviyyûn’dur. Mezhepler Tarihi ve Tasavvuf edebiyatında ise, “Hz. Ali’yi sevmek saymak ve ona bağlı olmak” anlamında kullanılmıştır. Bu yüzden Hz. Ali’yi sevenler Alevi olarak adlandırılmıştır. Ayrıca terim olarak Alevi kelimesi, sadece itikadî değil siyasi ve tasavvufi manada da kullanılmıştır. Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin başta olmak üzere Muhammed b. Hanefiyye, Hz. Ömer ve Hz. Abbas soyundan gelenler de Alevi olarak kabul edilmiştir. Emeviler döneminin Hz. Ali soyundan gelenler bilhassa Hasan ve Hüseyin’in soyundan olan kimselere Seyyid ve Emir denilirdi. Ancak Emevilerin son dönemlerinde Alevi olarak adlandırılmaya başlamış ve daha sonra gittikçe yaygın bir hal almaya başlamıştır. Bu nesilden olanlar hâlâ aynı ifadeleri kullanmaktadırlar. İslam’ın siyasi tarihinde ilk defa hilafetle ilgili anlaşmazlıklar çıktığı zaman Alevi ifadesi kullanılmıştır. Hz. Osman’ın yani üçüncü halifenin öldürülmesi, tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Hz. Ali’nin halife olmasını isteyenler yani Şîatü Ali, aynı zamanda Alevi olarak adlandırılmışlardır. Bu ifadeyi kullanan gerçek Hz. Ali soyuna mensup kimseler olduğu gibi Ehl-i Beyt’i çıkarlarına alet etmek için çabalayan kimseler de vardı. Bu kimseler Hz. Ali’nin soyundan olmayıp ama öyleymiş gibi

davranan kimselerdi. Muhtar es- Sakafî bu olaya örnek olarak verilebilir. Çünkü es-Safakî'nin amacı Emevî devletine karşı Hz. Hüseyin'in intikamını almaktı. Alevî tabiri, Hz. Ali'nin nas ve tayinle imametini savunan Şîa ile de aynı manada kullanılmıştır. Aslında Hz Ali'ye duydukları bu sevgi ve saygı bir bakıma bölünmeye sebebiyet vermiştir. Bu yüzden Hz. Ali' ye olan sevgilerini öne sürüp ortaya çıkan bazı fırkalar vardır. Bu fırkalara; İsmailiye, Zeydiyye, Nusayriyye ve İmamiyye örnek olarak verilebilir. Tasavvufta ise Alevî kavramı bazı fırkaların ortak adıdır. Sûfî düşünceye göre Hz Muhammed (sav), dört halifeye de farklı zikir şekli aşıladığı için esasen her birine ayrı ayrı birer fırka vermiştir. Sonradan meydana gelen fırkalar bu zikir biçimlerine göre hareket etmişlerdir. *Sıddıkiyye, Ömeriyye, Osmaniyye ve Aleviyye* fırkaları şüphesiz tasavvuf tarihinde yerlerini almışlardır. Ancak Sıddıkiyye ve Aleviyye tarikatları ayrıca önem kazanmıştır. Hz. Ebubekir'e bağlı olan Sıddıkiyye tarikatı daha çok yalnızca düşünerek yapılan sessiz bir zikir olan *hafi zikri* uygularken Hz. Ali'ye bağlı olan Aleviyye ise dille yani konuşarak yapılan bir zikir türü olan *cehri zikri* yapmışlardır. Sıddıkiyye ye bağlı ancak cehri zikri yapan kimseler Aleviyye'ye mensup sayılmışlardır. Hz. Ali'ye bağlı olan tarikatlara da "Alevî Tarikatlar" adı verilmiştir (Dalkıran,2002;97-98).

Genel anlamda tüm İslam mezheplerinde değişmeyen ve bağlı kalınan kaynak elbetteki Kur'an-ı Kerim olmuştur. Ancak Kur'an'ı anlama ve yorumlamada ortaya çıkan farklılıklar muhakkak ki bu mezheplerin düşünce biçimlerine göre şekillenmiştir. Nitekim Aleviler, Kur'an'ı esas alarak hayatlarını yaşarlar. Fakat bunu yaparken dönemin koşullarına da ayak uydurmaktadırlar. Alevilik, Kur'an'ın hem zahiri hem de batını yönü olduğuna kanaat getiren gruplar arasında yer almaktadır. Bu yüzden Aleviler, Kur'an'ın batın yönünün esas alınması gerektiğine inanmaktadırlar. Çünkü asıl hakikatler, batını anlamda gizlidir. Zahiri mana, şekil itibariyle çok üzerinde durulmaması gereken bir aşama olduğu için döneme uygun olarak değiştirilebilen bir anlamdır. Bu yüzden bağlayıcı bir yapıya sahip değildir (Arpa,2013;540).

Ayrıca Alevî düşüncesine göre Hz. Ali, tüm Alevilerin yerine yapılması gereken; namaz kılmak, oruç tutmak gibi tüm ibadetleri yapmıştır. Bu yüzden bir Alevî'nin tüm bunları tekrar etmesinde bir koşul yoktur. Hz. Ali yeterince bir sofî gibi yaşamıştır. Tüm bunları da imam olduğu için yapmıştır. Nitekim Ali doğaüstü bir

yaratılışa sahiptir. O tüm bunları icra ettiği için insanların da ruhsal ve bedenlerinin keyfine varmaları gerekmektedir. Hz. Ali, insanların onun gibi yaşamalarını yasaklamıştır. Ali'ye inanmak bir bakıma dinin tüm yükümlülüklerinden münezzeh olmaktır (İpek,2013;509).

Alevilik ve İsnâ-âşeriyye Şiiliği arasında görünüşte bir ilişkinin bulunduğu anlaşılrsa da tarihi köklerine inildiğine İsmaililik konusu ortaya çıkmaktadır. İsmaililik, 8. yüzyılda ortaya çıkan ve Şiilikte zaten var olan imamın kim olacağı, kimin gelmesi gerektiği sorunundan türemiştir. Beşinci imam olan Cafer el Sadık 765 yılında vefat etmiştir. Bu yüzden boş kalan imam makamına kimin gelmesi gerektiği konusunda yaşanan ikililik, Şiiliği de ikiye bölmüştür. On iki İmam Şiiliğini kabul edenler Musa el Kazım taraftarları olurken Şii İsmaililiğin oluşmasına katkı sağlayanlar ise adından da anlaşılacağı üzere İsmail'i desteklemişlerdir. Tam olarak 9. yüzyılda İsmaililik dini bir otorite olarak görülmüştür. Bu da Karmati hareketiyle olmuştur. Ancak Kuzey Afrika bölgesinde Fatımi devleti kurulması, gerçek bir etkinin göstergesi olmuştur. İsmaili olan Fâtımîler, Kuzey Afrika'dan Mısır ve Suriye'ye kadar yayılım göstermişlerdir. İsmaililik bu dönemde (909-1171) "Altın Çağı"nı yaşamıştır (Yılmaz, 2009;124-131).

1094'te Halife El Muntasır'ın ölümünden sonra İsmaililik, Mustâlî ve Nizârî olarak ayrılmıştır. Bu bölünme İsmaililer için o zamana kadar yaşanmış en büyük bölünme olmuştur. Halife- İmam el- Amir'in 1130'da vefatıyla Mustalilik tekrar bölünmüştür. İkiye bölünen Mustalilik'te bu kollardan biri *Hafizîlik* diğeri ise *Tayyibilik* olarak adlandırılmıştır. Yemen ve Hindistan'da yaşayan Müslümanlar Tayyib'i, Fatımi devletinin yıkılmasıyla bakımsız kalan daha fazla yaşayamayanlara ise Hafizîlik adı verilmiştir. Nizari İsmaililer ise İran ve Selçuklu devletinde yer edinmişlerdir (Ay, 2005: 7-9).

Ciddi bir yayılım gösteren Nizariler, merkezi Kuzey İran'da olan Deylem bölgesindeki dağ kalesinde de bulunmalarına rağmen Nizari İsmaililer denilince ilk olarak akıllara gelen Alamut kalesinde kurdukları devletleridir. Bu da 1090 ile 1256 yılları arasında gerçekleşmiştir. Doğu İran bölgesinden Suriye'ye değin bazı ufak kentlerde ve birçok kalede bulunmuşlardır (Yılmaz, 2009;124-131).

Nizarilerin yer aldığı yerleşke dolayısıyla Aleviliğe bir şekilde tesir etmişlerdir. Büyük Selçuklu devletinin ve ona bağlı Türk beyliklerinin olduğu İran ve Horasan bölgelerinde yaşamışlardır. Emeviler'den beri Şii problemler gerek gizlice gerekse açık bir şekilde süregelmiştir. Bazen hem gizli tutulmadan hem de sıklıkla olaylar yaşanmıştır. Halsluck, Kuzey İran'dan Batıya doğru yönelen Türkler'in İslam dininin Şii problemleriyle tanıştıklarını belirtir (Kara, 2006: 426).

Ayrıca Köprülü şunu da ekler: İsmaililer aynı zamanda Türkistan, Maverâünnehir ve Horasan'da bulunan Türkmenlerle birlikte de bulunmuşlar ve burada yayılım göstermişlerdir. Burada ikamet eden çoğu göçebe Türkmen, Nizari İsmaililiği dini yükümlülüğünün daha uygun olduğunu düşündüğü için kabul etmiştir. Bu yüzden Batı'ya doğru gelen Türkmenlerce Bâtınlık hızla yayılmaya başlamıştır. Ayrıca Türkmen sayısı düşünülen daha fazla olan Suriye, Halep ve Musul yerleşkelerinde çok fazla Şii nüfus vardı. Esasen Suriye'de Nusayriler, Dürziler, Hafiziler ve Nizariler adları altında İsmaililiği devam ettirmekteydiler. Ayrıca Türkmenler sadece sosyal olarak değil siyasi olarak da bir mücadele içindeydi. O zaman da İsmaililiğin Aleviliği etkilemesi son derece normaldir. Nizari İsmaililer ve Anadolu Aleviliği arasındaki benzerlik; İran, Horasan, Suriye bölgelerinde Türklerin Nizari İsmaililer ile beraber yaşamalarından kaynaklanmaktadır. Nizari İsmaililer inançları gereği davet adı altında yayılmacı bir politika gösterdikleri için Türkler arasında da taraftar bulmaları bu benzerliğin önemli bir nedenidir. Alamut kalesinin yakılmasının ardından dağılan Nizariler, Şii'likle birleşmiş ve Anadolu'da tasavvuf kılığıyla etkisini göstermiştir. Nizari İsmaililer ve Anadolu Alevileri ikisi de zahir ve batın ayırımına düşen ve batını tarafa ağırlık veren iki fırkadır. Namazlarında Nizarilerde imamın yönlendirmesiyle yaptıkları bir dua olurken Alevilerde dua, Allah'a bir yakarış halini almıştır. Büyük bir olasılıkla İmam sorunsalının Anadolu'ya empoze edilmeye çalışılırken tasavvufun hazinesinde eritilmesinden kaynaklanmıştır. Alevilerin ahiret ve tevhid inancı, İsmaililik'teki hulul ve tenasüh inançlarından etkilenmiştir. Alevilik, bu kadar etkiye maruz kalsa da kendine özgü Tasavvufi yorumlarda da bulunmuştur (Yılmaz, 2009;124-131).

Ayrıca Yusuf Ziya Bahadınlî kitabında, Anadolu Aleviliğinin Bâtınlık olduğunu defalarca belirtmiştir³⁷.

3.2. Nusayrilik ve Bâtınlık İlişkisi

Nusayrilik, Bâtini bir karakterde bir fırka olmasından dolayı hem eksik bilgi hem de çelişkili görüşlere maruz kalmıştır. Fakat Nusayri müelliflerce yazılan eserler ve akademik araştırmalar, tam olarak olmasa da konuyu aydınlatmıştır. Nusayriliğin adı konusunda pek çok anlatı olmasına rağmen doğru olarak kabul edileni: 270 ve 883 yılları aralığında yaşayan Ebu Şuayb Muhammed b. Nusayr en-Nemîrî'nin fırkanın kurucusu olmasıdır. Nusayriliğin kutsal olarak kabul edilen metni Kitâbü'l-Mecmu'da ilk olarak Ebu Şuayb Muhammed b. Nusayr en-Nemîrî'nin düşüncelerine yer verilmesinin yanı sıra farklı bölümlerinde Nusayri ve Nemîrî lakaplarıyla karşılaşılmaktadır. Nusayriler adı, I. Dünya Savaşı sonrası Fransızların isteği üzerine mensuplarının da onayıyla değiştirilmiş ve Alevi olarak anılmaya başlamışlardır (Uluçay, 1996;19-20;Üzüm,2007;270-271;Arpa ve Ertaş,2012;295-298).

Alevi adını alan Nusayriler, diğer Alevilerden ayırt edilebilmeleri için Nusayri Aleviliği, Arap Aleviliği, Suriye Aleviliği ve Akdeniz Aleviliği gibi çeşitli adlandırılmalara maruz kalmışlardır. Bazen halk tarafından çiftçi olarak da anılmışlardır. Nusayriler de kendilerini anlatırken Arap kökenli ve Alevi olduklarını dile getirmektedirler. Bu fırkadaki entelektüel kimseler, bile Nusayri isminin onları tam anlamıyla ifade etmediği için Alevi denmesini daha uygun bulmaktadırlar (Türk,2010;37).

Nusayrilik 9. Yüzyılda Basra'da ortaya çıkmıştır. On iki İmamcılığın onuncu ve on birinci İmamların yani Ali el-Hâdi en-Naki ile Hasan el-Askeri dönemlerine denk gelen zaman diliminde yaşamış olan Muhammed b. Nusayr, Nusayriliği kurmuştur. Ayrıca Muhammed b. Nusayr Kûfe ve Sâmerâ' da hayatını idame ettirmiştir. İbnü'n-Nusayr'ın iddialarına göre, Ali en-Naki ilahtır ve kendisi de o ilahın peygamberidir. Ali en-Naki'nin vefatı ardından bu fırkanın başına sırasıyla Muhammed b. Cündeb ve Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Cenân el Cünbülânî gelmiştir. Cünbülânî adını, hayatını sürdürdüğü, Irak-ı Acem'in Cünbülâ şehrinden almıştır.

³⁷ Anadolu Aleviliği-Bâtınlık

Ayrıca burada Cünbülânîyye adında bir tarikat da kurmuştur. Cünbüllânî'nin vefatı üzerine, yerine Hüseyin b. Hamdan el-Hâsibî, tarikatın liderliğini üstlenmiştir. Daha sonra el-Hâsibî'nin de hayatını kaybetmesiyle Halep şehrinde Muhammed b. Ali el-Cillî, tarikatın başına geçmiştir. Ebu Said el Me'mûn, el-Cilli'nin varisi olarak yönetimi ele almıştır. El-Me'mun'un ardından bu tarikatın ilmi başkanlığını İsmetü'd- Devle, Hasan Acrûd, Muhammed b. Yunus el-Kilâzî tarafından yürütülmüştür. Bugün Nusayriler hem Orta Doğu'da hem de Türkiye'nin Akdeniz bölgesinin Doğu kesimlerinde hayatlarını sürdürmektedirler (Aksoy,2010;200).

Nusayrilerin topyekûn nüfusu hakkında net bir bilgi bulunmamasına rağmen cemaatlerine bakıldığı zaman yaklaşık 400-500 bin kişinin var olduğu düşünülmektedir. Nusayriler Kur'an'a saygı duymakla birlikte Allah katındaki dinin İslam olduğu ibaresini de kabul etmektedirler (Üzüm,2007;272).

Ancak ibadetlerini ve inançlarını geleneğe göre ifa etmektedirler. Nusayriler esasen Aleviler gibi Hz. Ali'nin üstün bir varlık hatta ilah olduğunu düşünmektedirler. Nusayriler yaşamları boyunca gizli bir hayat sürdürdükleri için inanç esasları hakkında hüküm vermek elbetteki zor olmuştur. Bu yüzden konu hakkında bilgi veren kaynaklar da maalesef ki kısıtlıdır. Sayısı az olsa da bu kaynaklara ek olarak Nusayri din adamlarının ele aldığı kaynakların varlığından bahsedilmektedir. Fakat Nusayri din adamları, din adamı unvanı olmayan kimseye bu kaynakları göstermemektedir (Keser,2006;74).

Sonuç itibarıyla bu kaynaklardan faydalanmak hemen hemen imkânsızdır. Nusayrilik'te Allah inancına bakıldığında, kutsal metni olan Kitâbü'l Mecmu'un on birinci suresinde Nusayrilerin şهادeti “*Ben Nusayri dininden, Cündübi örüşünden, Cünbülânî tarikatından, Hâsibî mezhebinden, Cillî görüşünden, Meymuni fıkhdan olduğuma şهادet ederim.*” şeklindedir. Yine aynı surede “*Ben şهادet ederim ki Ali b. Ebu Talib'den başka ilah, Muhammed Mahmud'dan başka hicab, Selman-ı Farisi'den başka bab yoktur.*” olarak geçen şهادetleri vardır. Esasen burada Ali'nin bir insanın ilah olmasından ziyade aşkın bir ilahın insana hulul etmesi manası anlatılmaya çalışılmıştır. Nusayri görüşüne göre Allah altı defa insan şekline zuhur etmiştir. Yedinci zuhuru da Hz. Ali'de meydana gelmiştir. Bu zuhur, peygamber efendimiz Hz. Muhammed döneminde gerçekleşmiştir (Turan,1996;8-18).

Nusayri inancına göre Allah'ın zuhur ettiği diğer kimseler ise; Âdem zamanında Habil, Nuh zamanında Şit, Yakub zamanında Yusuf, Musa zamanında Harun, Süleyman zamanında Asaf, İsa zamanında da Şem'ûn el-Safa'dır. Gizliliği esas alan Nusayrilerin bu görüşleri hakkında net bir bilgiye sahip olunamasa da Nusayriler hakkında saha araştırması yapan ve önemli bilgiler ortaya koyan Hüseyin Türk, Nusayrilerin ulûhiyet konusu hakkındaki görüşlerinin; insana insan, nura nur olarak görünen Hz Ali, Hz. Muhammed'in yanında her ne kadar Ali olarak görünse de ki bu zahirdir, batında Tanrının zatıdır. "Hz Ali, yerde imam gökte ise nurdur." düşünceleri onların inançlarını ortaya koymaktadır. Nusayri din adamlarının yazdığı kitaplarda Hz. Ali'den sıkça bahsedilmiştir. Fakat açıkça belirtmek gerekir ki, bu kitaplarda daha çok onun insani üstünlüklerinden bahsedilmiş ve bu üstünlükler öne çıkarılmıştır (Türk,2010;49).

Nusayriler, dört hak dini ve kutsal kitaplarını kabul etmektedirler. Nitekim Kur'an-ı Kerim'e de derin bir saygı duyar ve namazlarında Kur'an'dan kimi sureyi de okumaktadırlar. Nusayriler, Kur'an'ın Bâtını bir veçhesinin olduğuna ve her batını görüşe inanan insanlar gibi bunu sadece kendilerinin bildiğini iddia etmektedirler (Üzüm,2007;272).

Tüm bu manaların anlamını yalnızca Nusayri din adamlarınca bilinmektedir. Çünkü herkes tarafından bilinmesine gerek yoktur (Palabıyık,2010;30).

Nusayrilerin peygamber inancında; peygamberler Tanrının insani şekle bürünmesi ya da bu insani görünümünden haberdar olanlardır. Peygamberler nurdan oldukları için gökten herhangi bir bedene sahip olmadan yeryüzüne inerler ve daha sonra bir insan bedenine sarınırlar. İlk peygamber Hz. Âdem'den son peygamber olan Hz. Muhammed'e kadar uzanan dönemde toplam 100 bin tane peygamberin geldiğini ve Hz. Muhammed'in tüm peygamberlerin vekili olduğuna inanılır (Keser,2006;76: Üzüm,2007;272: Arpa ve Ertaş, 2012; 295-298). Nusayrilerde melek inancı, batın yorumuna açık bir konu olduğu için zahiri manadan uzaklaştırılmıştır. Tenasühe inandıkları için melek inançlarını da o doğrultuda yorumlamışlardır. Nusayri inancına göre bu fırkaya mensup kimse öldükten sonra melek olur ve yıldızlara doğru yücelir. Bu inancı kabul etmeyenler ise vefatları ardından ya hayvanların bedenine ya da cansız nesneler olarak tekrar doğarlar (el-Adenî,1876;5-108: Osman,1985;46: Sinanoğlu,1997;46-47).

Ayrıca birbirine zıt iki ahiret inancına sahip olan Nusayriler, öldükten sonraki yaşama da reenarnasyona da inanmışlardır. Onların amacı, bu iki görüşü bir potada eritmektir. Öte yandan ceza ve mükâfat kavramlarının ahirette değil reenarnasyonla verildiğine inanmaktadırlar. Nusayrilerde yedi sayısı kutsal olduğu için yedi defa reenarne olacaklarına inanmaktadırlar. Yedi kez reenarne olan bir ruh melekleşir ve Hz. Ali'nin cenneti olarak adlandırdıkları yıldızlara yükselirler. Nusayri inancına mensup olmayanlar ise ne konumdaysa o konumdaki halinin bir derece kötü haline, hayvan veya bitki olarak doğar ve en son aşamada ise cansız bir varlığa döner ve aslında Nusayri olmamanın bedelini öder (el-Adenî, 1876;11-84: el-Bedevî,1973;489: Batur,2013;67-68).

3.3. Dürzilik ve Bâtınlık İlişkisi

Dürzi sözcüğü terim olarak hem yazılımında hem de manasında çok çeşitlilik göstermiştir. Örnek vermek gerekirse bunlar; ed-Derüz bu sözcüğün manası, elbisenin dikiş yerlerinden herhangi bir bölgesi ve ona yakın demektir. Çoğul kullanımı ise Dürûz şeklindedir. Esasen Farsça olan bu kelime Arapçaya adapte edilmiştir. Pire ve pire yumurtaları anlamında "Benâtü'd-Dürûz kelimesi vardır. *Dünya nimetleri ve lezzetleri anlamına da gelmektedir. Dünya için "Ümmü Derz" denilir. Derize'r-Racul ve Zerize: (Dâl ve Zel ile) Dünya nimetlerine sahip olunduğu zaman denilir.* Rivayet edildiğine göre, İbnü'l-Arabi Araplar'ın hem öksüz hem de yetim olan çocuklarını "İbn Derze" olarak adlandırmıştır. Hatta bu söylem gayrimeşru çocuklar için de söylenmiştir. Halk arasında bir iş sahibi olmayan ve sokakta yaşayan adamlara "Evlâdü Derzat denmiştir. Bu söylem maddi durumu kötü olan insanlar için de kullanılmıştır. Osmanlılar Dürzileri "Terezîler" adıyla anmıştır. Fırkalar hakkında araştırma yapanlar Dürzîleri, Gulât-Bâtıniyye'den meydana gelen el-Hâkim bi Emrillâh'ın ilah olduğuna inanan ve her ne kadar inanç esasları olarak değişmeseler de görünürde İsmaililerden ayrılan bir kol olarak tanımlamışlardır. Dürziler kendilerinin Neştekîn ed-Derezî'ye dayandırılmasından hoşlanmasalar da öyle bir fırka olarak adından bahsedilmiştir (Şenzeybek, 2011;179-180).

İsmaililiğin içerisinden ayrılan Dürzilik, 995-1021 aralığında yaşamış olan Fatımi devletinin altıncı halifesi el-Hâkim Biemrillah'ın ilahlığını savunan bir fırkadır. Durzilik birçok şekilde adlandırılmıştır. Bu adlar: el-Hâkimiyye, el-Muvahhidûn, el

Muvahhidûn el-Duruz, Benû Marûf, Âl-i Marûf, Davetü't-Tevhid ve sıklıkla Dürziyye ve Duruz'dur. Bu fırkanın Dürziyye ve Durûz olarak adlandırılmalarının çeşitli nedenleri vardır. Dürzilik fırkasının adını bir daî olan Muhammed b. İsmail Neştekin ed-Derezi'den aldığı en çok bilineni ve kabul görenidir. Dürzi adıyla ilgili diğer bir iddia; müslümanlar, 1109'ta Haçlıların elinden Kudüs'ü aldılar ve daha sonra Comte de Dreux'un komutanlığını yaptığı alayın yolunu kestiler o esnada müslümanların saldırılarından dolayı Dreux ve alayı, Engaddi civarlarındaki bir kaleye sığındılar ve kırk yıl boyunca devam eden saldırılara karşı kendilerini savunmaya çalıştılar. Daha sonra komşuları olan İsmaililer ve halkın arasına karışmayı başarmışlardır. Müslümanlara karşı derin bir nefret besleyen bu Hristiyanlar, İsmaililerle ortak bir paydada buluşarak ortaya yeni bir fırka çıkarmışlardır. Bu fırkanın adı da, komutan Dreux'un adının tahrif edilmiş hali olan Dürzi olarak kabul edilmiştir (Tan, 2012;62).

Dürziler, İslam dininde de çok farklı adlandırmalarla karşılaşmışlardır. Nitekim Peygamber efendimiz zamanında Ensar ve Mü'minler, daha sonra Ali Şiası, sırasıyla Şia-i Ali Muhammed yani peygamber efendimizin ailesine bağlı olanlar, "Caferiyye Şiası", "İsmailiyye", "Muvahhidler, "Karamita veya Karmatiler", "Fâtımîler" son olarak "Dûruz yani Dürziler" onların adları olmuştur. Birçok adlandırmaya sahip olmasına rağmen bugün de Dürziler olarak bilinmektedirler. Bu isim de Anûştekin ed-Dürzi' nin yanında savaşmalarından ötürü verilmiştir. Bu sebeple kimileri, Dürziliğin ilmi bir ifadeden ziyade askeri bir manasının olduğunu iddia etmişlerdir. Ayrıca Dürzi olarak adlandırdığımız bu toplum, kendilerinin bu şekilde adlandırılmasını sevmemektedirler. Çünkü onlar, ed-Derezi'nin (Dürzi) mensubu olduğu fırkanın asıl kurucusu olan Hamza b. Ali'ye karşı taşkınlık çıkardığını bu yüzden ed-Derezi'nin fırkaya yani Muvahhidiliğe mensup olmadığı kanısındadırlar. Normal olarak fırkaya mensup olmayan birinin adıyla da anılmanın doğru olmadığını ve Dürzi değil el-Hâkim'in ilahlığına tabi olan "Muvahhidler" olduklarını belirtmektedirler (Şenzeybek, 2011;179-180).

Dürziler, Fatımilerin altıncı halifesi olan Hâkim Biemrillah'ın esasen çift tabiatlı olduğunu kabul ederler. Çünkü Dürziler, Biemrillah'ın hem ilahi hem beşeri yönünün olduğunu varsaymışlardır. Risalelerde, Kur'an'ın ihlas suresinde geçen o doğurmamış ve doğurulmamıştır, hiçbir şey ona denk değildir ayetlerinin Hâkim için

söylendiğine inanmaktadırlar. Hâkim'in Tanrı vasfı o kadar yücedir ki dünyayla ve yaratılanla temasa geçmez çünkü O, yaratılan her şeyi kuşatacak bir akla sahiptir. Tanrı kendini Hâkim'e zuhur ederek kendini onun suretinde insanlara göstermiştir. Bu da Tanrı'nın en son geleceği makamdır. Ancak insanlar bunu kabul ederse arınabilir. Aklın somut hale gelme şekli olan Hamza b. Ali mümin olan kimselere, Tanrı'nın bir olduğunu ve Hâkim'e zuhur ettiğini bir şekilde kabul ettirmesi gerekmektedir. Bu sayede insanlar varlıklarını gerçekleştirebileceklerdir. Aslında sadece İslam dini ve İsmaili teviller değil tüm dinlerin hükümlerini de yok saymışlardır. Böylece insanlığın son devri başlamış olmaktadır. Hâkim'in bedeninde kendini gösteren ve bir olan Tanrıya kulluk etmeleri insanların bu âlemdeki varoluş nedenidir. Dürzi inancında, Tanrının tek ve bir olması konusu üzerinde çok fazla durulduğu için mensuplarınca inançlarına “Tevhid dini ve kendilerine de “Muvahhid” adını vermişlerdir. Tanrının Akl'a sahip olması tüm kozmik olayların gerçekleşmesinin bir nedenidir. Dürziler için kozmik öğelere inanmak farzdır. Ayrıca cezai müeyyideleri bilmeleri, hürmet etmeleri ve biat etmeleri değişmeyen bir inanç esasıdır. Eğer bir Dürzi ya da Muvahhid Tanrıya ulaşmak istiyorsa bunları yapmakla mükelleftir. Çünkü Bir'e ulaşmanın başka bir yolu yoktur. Hamza b. Ali'de Risalelerinde isim ve sıfatların öğrenilmesi gerektiğini savunmamış emretmiştir. İsimler ve sıfatlar birer hikmet ve rahmet kapısıdır (Öz,1994;2-6).

Dürzilerce bir yaşam süresi, hayatın asıl amacını anlamak için yeterli bir değildir. Tüm bu dini vecibeleri ve fırka içerisindeki teşkilatlanmayı Hamza b. Ali gerçekleştirdiği için kendini esasen Külli Akl olarak Hâkim'in ilahlığından sonraki en yüksek mertebeye yerleştirmektedir. O mertebe de hiç kuşkusuz imamlıktır. İmam konumuna gelen Hamza bir öncü ve mezhep kurucu olmuştur. Bu durumda Dürzilik, İsmailîlikten kopmuş ve herhangi bir dini yükümlülüğün mecburi olmadığı bir disiplin oluşturmuştur. Genel olarak incelendiğinde Hamza, esasen Hâkim'den çok kendini bu mezhebin merkezine konumlandırmaktadır. Çünkü Hâkim burada bu mezhebin başında olmaktan ziyade ötesinde tutulmuştur. Dürzilik Hamza'nın kurallarına uygun olarak ilerlemiş ve yayılım göstermiştir. Dürziler, ahiret gününden çok kıyamet ve hesap gününün varlığına riayet ederler. Daha basit bir şekilde anlatılırsa, ahiretin varlığına değil de dünyada ahiret hayatı yaşanacaktır. Onlara göre

yeryüzünü Dürziler ya da Muvahhidler idare edecektir. İyinin, güzelin ve bilginin hüküm sürdüğü bir çağ başlayacaktır (Atalan, 2008;50-51).

Dürziler, gözle göremedikleri hiçbir şeye inanmamaktadırlar. Bu nedenle onlarda meleklerin ve cinlerin varlığı diye bir şey yoktur. Melek tabirini, kendi inanç esaslarına tabi olan Muvahhidler için, Şeytanı ise Dürziliğe mensup olamayanlar için kullanmaktadırlar. Onlar, kıyamet gününde evrenin cennet şekline dönüşeceğine inanmaktadırlar. Muvahhidler, Hâkim'in yönettiği erdem devletinin yeryüzünü kuşatacağına ve ilahi bilginin sahibi olacaklarına dair inançları da bulunmaktadır. Muvahhid olmayan kimseler ise ilahi bilgiden mahrum bırakılarak cezalandırılacaklardır. Bu şekilde adalet sağlanacak ve iyi ve güzel olan her şey her zaman ortaya çıkacaktır. Ayrıca Dürzilere göre Kelime-i Tevhid; Tanrının birliğini tanımadır. Namazlarında; bireyin ruhunun Hâkim ile bağlantı içinde olmasıdır. Zekât; Hâkim'in ilahlığını ve birliğini kabul ederek ruhunun yücelmesini arzu etmek ve önceden sahip olduğu tüm inanışlardan arınmaktır. Oruç; Hâkimin birliğini kabul etmekten uzaklaştıran bütün düşünce ve davranışlardan kaçınmaktır. Hac, Hâkim'in birliğine ve tekliğine vakıf olabilmek için yola çıktığının bilincinde olmaktır. Cihat; tevhit inancını anlayabilmek için uğraşmaktır. Son olarak Velayet de; insan kılığında bulunan beş hududa içten bir şekilde riayet ve hürmet etmektir. Dürziler, hem İslami kavramları kullanmışlar hem de tam olarak İslam'ı büsbütün inkâr etmemişlerse de diğer mezheplere tabi olanların batıl olduğunu iddia etmektedirler. "Mevlamız, zahiri kaldırdığı gibi bâtını da kaldırmıştır. Bizi her iki azaptan da kurtarmıştır." cümleleri Dürzi Risalelerinde geçmektedir ve aslında tüm yükümlülüklerden onları münezzeh kıldığını belirtmişlerdir (Atalan, 2008;52-53).

3.4. Yezidilik ve Bâtınlık İlişkisi

Yezidi kelimesinin kökeni hakkında değişik görüşler ortaya atılmıştır. Pek çok farklı yönü nedeniyle ortaya çıkarılmaya çalışılan inanç sistemine ve inananlarına "*Yezidi*", "*Yezdi*", "*Ezdi*" veya "*Ezidi*" denilmektedir (Akça,2006;5).

Bu konuda ihtilaflı görüşler bulunmaktadır. Çünkü bir yandan adın, Yezîd b. Muaviye' den dolayı "*Yezîd*" adını aldıklarını düşünen klasik İslam Mezhepler Tarihi Uleması ve İlahiyat akademiasından oluşan bir topluluk varken diğer taraftan da

Kürtçe kökenli bir kelime olduğunu ve Kürtçe’de “*Yezdan*” olarak adlandırılan Tanrı isimlerinden türediğini öne süren Kürt yazarlar bulunmaktadır. Azınlığın iki görüşü de onayladığı, çoğunluğun ise eski Farsça’dan türediğine inandığını söyleyen Batılı yazarlar da bulunmaktadır (Suvari,2002;30).

Bu fırkanın mensupları ise Tanrı anlamına gelen Ezidi adından türediğini varsaymaktadırlar. Sünnet edilen erkek çocuklarının “Ben Kırmızı Ezid’in kuzusuyum” dediği Yezidi toplumunda, “*Ezidi*” kelimesi soy anlamında kullanılır. Yezidiler bir yere otururken veya kalkarken de “Ya Ezid” dedikleri görülmüştür. Anlam bilimsel olarak konuya dâhil olan kanılar da bulunmaktadır. Tori’nin açıklamaları temel alındığında Kürtler, genelde “kendilerini yaratan” ifadesini kullanırken Tanrıya Huda ya da Yezdan demektedirler. Bu söylemlerden anlaşılır ki Kürtler’in, Tanrı’nın yaratma sıfatına dair inançları bulunmaktadır. Ayrıca Türkçe anlamıyla “Beni yaratan merhametli tanrım adına” derken de yine Tanrının yaratma sıfatı vurgulanmaktadır. Aynı düşünce şekli Zerdüştlere de görülmektedir. Kürtlerin bu yemin biçiminin, İslam öncesi dönemlere kadar uzandığı kuvvetle muhtemeldir. Bunun nedeni ise Kürtler İslam’la tanışmadan önce kendi inançları her ne kadar İslam olmasa da tek tanrı merkezli bir dindi. Onlar da o zaman Ahura Mazda’ya yemin etmekteydiler (Özdemir, 2021;11-13).

Doğu ya da Batı fark etmeksizin araştırmacıların en çok kabul ettiği kanılardan biri, “Ezid” adının Yezîd b. Muaviye’den aldığıdır. Bu kanıya göre, Şeyh Adî’nin yönlendirmesiyle Yezidiler, İslam’ı kabul etmişlerdir. Ancak sonradan önceki inançlarına geri dönmüşlerdir. Sözlü bir biçimde aldıkları kültü ve kültürü yaşatmışlardır. İmamete kutsallık atfeden Bâtîni mezhepler kervanına katılan Yezidiler, Yezîd’in imametine ve sonra Tanrının ona zuhur ettiğine inanmaktadırlar. Daha sonra da Melek Tavus ve Şeyh Adi gibi inançlarının başrollerine Tanrılık vasfı bahşedilmiştir. Bu şekilde Tanrıya şirk koşan Yezidiler esasen Mazdeizm inancına mensuplardı. Eski İran dinlerinde, Tanrı manasındaki “Yazata” kelimesi ve Yezîd b. Muaviye arasındaki isim benzerliğinden dolayı Yezid’e kutsal bir şahsiyet gözüyle bakılmıştır (Kerçin,2015;8).

Kimi araştırmacılara göre bu görüş Yezidilik inancına tabi olanlar tarafınca kabul edilmemektedir. Kendilerini Zerdüş kökenli varsayıp adlarının da Ahura Mazda’dan alındığının üzerinde durmuşlardır. Yezidiliğin bazı kesimlerinde ise Hz. Âdem’in tek

oğlu olan Şâhid b. Car tarafından kurulmuştur ve en eski inançtır. Bu yüzden de Yezîd'i, Yezidiliğin gerçek kurucusu olarak değil en eski inancı devam ettiren kişi olarak kabul etmişlerdir. Tenasüh inançlarının varlığı nedeniyle Yezîd'in Şeyh Adî olduğuna inanmaktadırlar (Turan,1989;45).

Yezidiler hakkında bir başka söylem ise, İslami hükümlere bağlı ve bir mutasavvıf olan Adî, İslami esasları yok saymış olan Yezîdîler'in önderliğini yapmıştır. Bunun nedeninin ise, Adî'nin İslam dünyasında önemli bir yere sahip olması ve Yezîdîler'in bu durumdan faydalanmak istemeleri olası bir muhtemeldir. Çünkü eğer Adî b. Müsâfir'in müritleri olarak görülürlerse Sünniler onların Bâtını bir fırka olduklarını öğrenemeyeceklerdi. Bir yandan Sünniler, Yezidiler, Adî'yi koruyup kollayınca başka bir Adî'nin daha olduğunu kabullenmek mecburiyetinde kalmışlardır. Son olarak Yezidiler hakkında başka bir söylem de, Aynisıfnî manastırında hayatını sürdüren bir keşiş olan Edi (Thaddaus) Müslüman olduktan sonra İslamiyet'in ve Nastûriliğin sentezi olan bir din ortaya koymuştur. Nitekim bu papazın, Şeyh Adî'nin ve "ateş ruhu" anlamına gelen Azar ile aynı olduğunu iddia edenler bulunmakla birlikte Maniheizm dininin kurucusu olan Mani'nin öğrencisi olan Adde olduğu da varsayımlar arasındadır. Sünni bir şeyh olan Şeyh Adî'nin Bâtını bir hareket olan Yezidiliğin kurucusu olarak kabul görmesinin ortaya çıkardığı problemleri çözebilmek için yapılan bir takım çalışmalar esasen söylentiler de vardır. Bir söylentiye göre, Nastûrî keşişi olan Ramişo, 1452 yıllarına tarihlenen bir Süryani kaynağını esas alarak Adî adındaki bir kimseyi Yezidiliğin kurucusu olarak insanları yönlendirmiştir. Bu konu hakkında bir başka varsayım, *Adî'nin, Tayrahitî Kürt kabilesinden Aynisıfnî Manastırı çobanının oğlu olduğudur*. Adî, Başkeşiş'in Kudüs'e ziyaretini fırsat bilip manastırı diğer keşişlerden almıştır. Geri gelen keşişin durumu Cengiz Han'ın yeğeni Tuman'a iletilince yakalanıp 1223'te idam ettirilmiştir (Özdemir, 2021;11-13).

Senkretik bir yapıya sahip olan Yezidiliğin inanç sisteminde en çok konuşulan konu, tek tanrı ve *Melek Tavus* yani *düşmüş melek* inancıdır. Yaratılış öykülerinde net bir şekilde anlatılmıştır. Düşmüş melek, yüce bir varlık olarak yaratılmışsa da günah işlediği için Tanrı onu cezalandırmıştır. Yedi bin yıl süren cezası esnasında döktüğü gözyaşları onun cehennem ateşini söndürmüştür. Sonuç olarak pişman olduğu için Tanrı onu bağışlamış ve âleme yönetici yapmıştır (Gündüz,1998;397).

O hatasını fark edip tövbe eden yüce bir varlık olarak kabul edilmektedir. Yezidilerde bu inanış ciddi bir öneme sahiptir. O kadar ki Yezidilerin dini ve sosyal yaşamlarını da etkilemektedir. Çünkü Yezidilerin cehennem anlayışı, Düşmüş Meleğin azabıyla açıklanmaktadır. Meleğin cehennemdeki azabı gözyaşlarıyla sönmüştür. Nitekim Yezidilerin ibadetlerinde, günlük hayatta ve hatta dualarında Şeyh Adî'ye değer vermelerinin, hürmet etmelerinin başlıca nedeni: Şeyh Adî'ye, Düşmüş Meleğin yani Melek Tavus'un vücut bulmuş hali olarak görmeleridir. Yezidiler, tektanrıcı bir dini yapıya sahiptirler. Tanrılarına "Huda" demektedirler. Onlara göre Huda âlemi yönetirken yardımcıları olan yedi melek aracılığıyla yapmaktadır. Bizatihi olarak dünya işlerine karışmamaktadır. Yezidiliğin tektanrılı bir din olduğu da Baba Şeyh tarafından şu şekilde anlatılmıştır:

"Bizler Hudaperestiz. Birçok enbiya gelmiştir. Her peygamber Allah'ı unutan bölgelere gelmişlerdir. Bizim tabirimizle kâfir ya da na-Hudaperesttiler. Hz. Musa gibi bir peygamber gönderildi. Kudüs ve Filistin bölgesini doğru inanç ile yönlendirdi. Yezidiler her zaman Hudaprestirler. Hz. Musa'dan sonra yaklaşık 2600 yıl sonra İsa Mesih geldi. O da Allah'ı unutan bölgede, yeniden Allah'ın adını yükseltmiştir. Bu zamanda ve bundan sonra bile Yezidiler Hudaperesttiler. Bundan sonra da Nebi Muhammed, Arap bölgesini Allah inancına davet etmiştir. Mekke ve Medine'de putlara tapanlara davetini söylemiştir. O zaman da ile Yezidiler Hudaperesttiler. İnsan bozulmadıktan sonra başka bir uyarıcıya ihtiyacı var mıdır? Bizler herhangi bir nebinin gelip de Allah yolunu anlatmasına muhtaç değiliz. Çünkü biz Allah'ı biliyoruz, tanıyoruz." Bu söylemlerden de anlaşılacağı üzere aslında monoteist inancından hiçbir zaman kopmadıkları ve her zaman doğru yolda olduklarını bu yüzden de bir peygambere ihtiyaçlarının olmadığını düşünmektedirler. Tanrı'nın dünya işleriyle ilişkisini kesip melekler aracılığıyla otoritesini devam ettiren tanrıya Mircea Eliade, Deus Otiosus³⁸ demiştir (Akpınar,1994;20).

Doğrudan bu işlerle ilgilenmeyen Tanrı, Yezidilikte Melek Tavus'u görevlendirmiştir. Ayrıca Yezidi inancında her yaratılanın tanrısal özü eşit derecede değildir. Örneğin Yezidilere dini inançlarını öğreten ve yol gösterici makamında olan Şeyhler aslında meleklerin vekilidirler. Bu yüzden insan değil tanrısal bir soydan gelmektedirler. Çünkü Tanrı yedi meleğe kendi nurundan vermiş ve onları dünya

³⁸ Ayrıca bkz. Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi**.

işlerini kontrol etmekle görevlendirmiştir. Bu yedi meleğin de farklı farklı görevleri vardır, hepsi kendi görevini yerine getirdiği için aralarında bir görev sorunu yaşanmamaktadır. Yezidiler, bu yedi büyük melek haricinde sorgu melekleri ve görevleri bilinmeyen daha nicelerinin varlığına da inanmaktadırlar. Hem kudret olarak hem de bilgelik olarak dünya işlerinden sorumlu ve etkilerinin de bulunduğu yedi büyük meleğin adı: *Cebrail* ya da *Ezazil*, *Mikail*, *Rafail* ya da *Nurail*, *Azrail*, *Derdail*, *Azrafil* veya *İsrafil* ve *Şemkil* ya da *Şemnail*'dir. Yezidi inancında, önemli bir yere sahip olan Şeyhlerin de bu yedi meleğin vekili olduğu düşünülmektedir. Bu yüzden Şeyh Adi Ezazil ya da Melek Tavus'un, Şeyh Hasan Dardail'in, Şeyh Şemseddin İsrafil'in, Şeyh Ebu Bekr Mikail'in, Sicaeddin Azrail'in, Nasuriddin Şemnail'in ve Fahreddin Nurail'in vekili olmuşlardır. Bu inanç, sadece Zerdüştlükteki ameşa spentaları değil aynı zamanda hem Yahudilikte hem de Hristiyanlık'ta bulunan yedi büyük melek inançlarıyla kıyaslanabilmektedir. Öte yandan Yezidiler, Çehelmir (kırk adam) ya da Çelmir adında bir melek grubunun olduğuna da inanmaktadırlar. Yezidilik inancında hangi meleğin Melek Tavus'u simgelediğine dair ihtilaflı düşünceler vardır. Kimi araştırmacılar onun aslında Mushaf-ı Reş'te il adının yani Azazil'in geçtiğini söylese de kimileri Azrail ile kimileri de Cebrail ile bağdaştırmışlardır (Işık,2008;22-26).

Tüm bu meleklerin ardından Yezidiler ve şeytan arasındaki ilişkiyi belirtmekte fayda vardır. Esasen Yezidiler, Şeytanın adını dile getirmekten bilhassa duymaktan bile imtina etmektedirler. Çünkü onlar için bu büyük günahlardan biridir. Yezidilerde kitaplara iman: Biri Mushafa Reş diğeri ise Kitaba Celev'dir. Mushafa Reş tek bir adettir ve dini liderleri olan Mil İsmail'in babasına ait olan kütüphanede korunmaktadır. Eğer dini bir meseleyle karşılaşırsa o zaman bu kitaba bakılır ve ona göre hüküm verilir. Yezidilere göre yaklaşık 1940 yıllarında Mushafa Reş bir casus tarafından çalınmıştır. Daha sonra yerine bir adet Coğrafya ders kitabı bırakılmıştır. Yezidiler, kitap çalındıktan buyana şuan sahip olunan medeniyet yapısının ve teknolojilerin ondan kopya edildiğini çünkü tüm bu gelişmelerin altın suyuyla yazılan Mushafa Reş kitabında yazılı olduğuna inanmaktadırlar. Bu kitap bulunamayınca Yezidi âlimler bir araya gelip hatırladıkları kısımları yazıp bir araya getirmeye çalışmışlardır. Başka bir nüshası bulunmayan bu kitabın da Şingal

Dağlarındaki Laleş'te korunduğunu ve dini bir problemle karşılaştığında bu kitaba müracaat edildiğini ileri sürerler (Okçu,1993;26).

Mehmet Şerafettin Yaltkaya'nın, Mushafa Reş ve Kitaba Celev kitaplarını Darü'l Fünun İlahiyat Fakültesi Dergisi 3. Sayısında ayrıca Arapça olarak tercüme edilmiş haliyle yayınlamıştır. Mushafa Reş'te evrenin yaratılmasıyla ilgili bilgiler veren 13 maddeden oluşmaktadır. Dünyanın yedi gün içinde ve her gününde bir meleğin yaratıldığından bahsedilmektedir. Peygamberlere iman noktasında Yezidiler, dini görüşler konusunda hataya düşen insanları aydınlatmak için insan suretinde gönderilen meleklerin olduğuna inanmaktadırlar. Bu görevlerini yerine getiren melekler tekrar göğe yükseltirler. Nebi Muhammed ve Musa da aynı şekilde görevlerini icra ettikten sonra göğe yükselmişlerdir. Yezidilerin Ahirete imanlarında, yapılan iyi kötü her eylemin bir şekilde karşılık bulacağına inanmaları aslında ikinci bir hayat demektir. Buna iman etmek de Yezidiliğin esaslarındandır. Bu hayatta iyi olanlar iyi kötü olanlar ise kötü muamelelere maruz kalmaktadır. İyi amele sahip olanlar cennete gidecek ve tüm yaşamları boyunca orda kalabileceklerdir. Burada mükâfat olarak güzel nimetlerle ödüllendirileceklerdir. Cehenneme gidenler ise cezalarını çekene kadar ancak günahın derecesine göre cehennemin farklı bölgelerinde azap çekmektedirler. Sırat köprüsünün hemen altında bulunan cehenneme, iyi amele sahip olmayanlar düşecektir. Yezidilerin dini görevlerini yerine getirme biçimine bakıldığında; sabah güneş doğarken ve battığı zamanlarda yaptıkları ibadet müslümanların namazına benzemektedir. Çünkü bu ibadet şeklinde, eller ve yüz yıkanır, kollar göğüs üzerinde çapraz bir şekilde güneşe doğru ayakta durulur. Daha sonra *“ey Şe Şems, bizi bedbahtlığa ve düşmanlığa karşı koru. Rabb! Milletine karşı lütufkâr ol! Rabb! Milletini müreffeh kıl. Rabb! Çocuklarımızı koru! Rabb! Tanığımız Melek Tavus'un ismidir.”* şeklinde sadece güneşin doğuşu ve batışı ile ilgili olan bu dua okunduktan sonra bu ibadeti yapan kimse yakasını ağzına aldıktan sonra secdeye gider ve yeri öper. Yezidilerde olan bu güneş kültünün kaynağının kozmik ışığa değer veren Zerdüşter olduğunu görüşüne varılmıştır. Yezidiler tıpkı Müslümanlar gibi oruç tutmaktadırlar. Alacakaranlıktan bir şey yememeye başlar akşam vaktine kadar bir şey yiyip içmezler. Fakat orucu yılda iki kez üçer gün tutmaktadırlar. Yezidiler, zekât verirken Şeyh Hadi'nin; “Malınıza bereket girmesi için zekât veriniz.”, “Mal ellerin kiri ve dünyanın pisliğidir.”, “Her

kim bu dünyada mala iltifat etmeyip Ahirete hazırlık yaparsa, Ahirette de ben de ona sonsuz hazinemden mükâfatlar veririm.” Sözlerine uymaktadırlar. Zekât üzerinde ciddi anlamda vurgu yapıldığı görülür. Yezidiler zekâtlarını dağıtırken yüzde onunu müridi olduğu Şeyhe, yüzde beşini Pirlerine ve yüzde iki buçuk kadarını da halkın yoksul kesimine vermektedirler. Şeyhler ve Pirler yalnızca müritlerinin verdiği zekâtla geçimlerini sağlamaya çalıştıkları için bu gelir bir süre sora yetersiz kalmıştır. Bundan dolayı da onlar da çiftçilik yapmaya başlamışlardır (Okçu,1993;24-47).

Hac ibadetlerinde ise Hakkâri ili yerleşkesinde bulunan Laleş'i ziyaret etmek zorundadırlar. Çünkü Yezidi inancına göre Laleş, Adi b. Müsâfır'ın zaviyesinin ve kabrinin bulunduğu yerdir. Bu yüzden Laleş çok kutsal kabul edilmektedir. Yezidiler Eylül ayının on beşinden yirmisine kadar olan aralıkta oraya gitmektedirler. Sırasıyla üç avluyu geçilir ve abdest almak için yapılan havuzlara vardıktan sonra üç nefli eski bir Nesturî kilisesine benzeyen sol köşesinde Şeyh Adî'nin mezarının bulunduğu mabede ayak basılır. Ancak Adî'nin mezarının bulunduğu bölüme ayakkabıyla girilmez. Hem mabedin içinde hem de dağın görüldüğü ilk anda ayakkabılar çıkarılır. Aksi bir durumda dinden çıkılır. Burası Mekke'ye benzetilmektedir. Aynı Mekke'de bulunan yerler gibi bu bölgedeki yerlere de isim verilmiştir. Örneğin Arafat dağı bu bölgede Arabfat şeklinde evrilmiştir. Laleş'te aynı zamanda Hacer-i Esved bulunmaktadır. Etrafında yedi defa tavafını yaptıktan sonra zezem suyu olarak varsayılan su içilir (Aydın,1988;64-66).

Esasen burada müslümanların Hac ibadetinde olduğu gibi bir ortam yaratılmıştır.

3.5. Babilik ve Bâtınlık İlişkisi

Terim anlamı olarak “bab”, kapı anlamına gelmektedir. Arapça'da çoğunlukla mecazi olan bu kelime birçok manada kullanılmıştır. Tasavvuf ehline göre girilen kapı ve derin anlamlarla bağlantı kurmayı sağlayan bir araçtır (Bozkuş, 2002;143).

Babilik ve benzeri birçok dini hareket aynı zamanda Şii İslam'ın merkezi olan İran bölgesinde ortaya çıkmıştır. Babilik, 19. yüzyılın yarısında İslami bir hareket olarak görülse de daha sonra Ezelilik ve Bahailiği esas alan bir fırka olmuştur. Bab olduğu düşünülen Mirza Ali Muhammed Babilîğin kurucusudur ve Babilik'te olduğu gibi

Bahailik hakkında da pek çok çalışma yapılmasına karşın Türkiye’de Ezelilik hakkında herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Diğer ülkelerde de çok üzerinde durulan bir fırka da olmadığı için az sayıda eser bulunmaktadır. Mirza Ali Muhammed 1844’te Şii İslam görüşünde var olan ve herkes tarafından beklenen o zuhurun yakın olduğu ve kendisinin de o belirme olayı için bir Bab yani kapı olduğunu iddia etmesiyle Babilik hareketi başlamış oldu. Mehdi anlayışı, yani Ahir zamanda bir kurtarıcının geleceğine inanma fikri zaman içerisinde sadece İslam dinini kapsayan bir inanış olmaktan çok evrensel bir boyut kazanan yeni bir din ve peygamber inanışına evrilmiştir. Bu dinin Babilik, peygamberin ise Mirza Ali Muhammed olduğu görüşü ileri sürülmüştür. Ancak Mirza Ali’nin vefatından sonra Hz Ali’den süregelen ve her fırkada ortak olan onun yerine kim geçmeli? , Vekil kim olmalı? sorunsalı Babilik’te de kendini göstermiştir. Bu durumda Subhi Ezel Mirza Yahya ve Bahauallah Mirza Hüseyin Ali ön plana çıkan iki kardeşdir. Aralarındaki çatışma onların vefatından sonra bile devam etmiştir. Çünkü taraflar uzlaşamamışlardır. Ezeliler, her ne kadar inanç ve ibadet esaslarını İslam’a ve kurucu olan Bab Mirza Ali Muhammed’in öğretilerine uygun olarak yaptıklarını iddia etseler de daha sonra bu doğrultudan sapmışlardır. Ezeliler, Ali Mirza’dan sonraki babın Subhi Ezel Mirza Yahya’nın olduğunu iddia edenlerdir. Kardeşi Bahauallah Mirza Hüseyin Ali ile aralarındaki çatışmadan ötürü Babilik, Ezeliler ve Bahailer olarak ikiye bölünmüştür. Bir bakıma Ezelilik, Subhi Ezel’in Babiliği restore etmesi denilebilir (İpek, 2021;44-46).

Mirza Ali Muhammed yanlısı olan kimseler, onun Şiilerin geri döneceğine inandıkları on ikinci imama açılan bir kapı olduğu savıyla ortaya çıkmışlardır. İlerleyen zamanlarda Bab, taraftar buldukça ahir zamanda geleceğine inanılan Mehdi’ye, sonra kitap indirilmiş bir Peygamber’e dönüşmüştür. En sonunda bu konu kendisinin Allah’ın tüm sıfatlarını yansıtan bir ayna olduğunu ve ilahlık iddialarıyla son raddeye kadar gelmiştir (Fığlalı, 1994;30).

Özetle, Mirza Ali, Muhammed İslam dininin temel kaidelerini reddetmiştir. Babilik’te Mirza Ali, Ezeli ve Bahailer de buna dâhil olmak üzere, Allah tarafından geleceği söylenen kişidir. O Allah’ın tezahürü, vahiy alabilen hatta Kur’an’daki 6236 ayet kadar ayeti iki gecede indirebilen bir zattır. Allah’ın vekili olan Mirza Ali, İslam dininin ve Kur’an’ın hükümlerini ortadan kaldırabilir. Ayrıca diğer tüm

peygamberlerin özellikleri kendisinde de bulunmaktadır. O, Sünnilerin Mehdisi, Şiilerin beklediği kişi, Hristiyanların Vaftizci Yahya'sı, Yahudilerin İlya'sı ve Zerdüşterin Uşidar Mah'ıdır. Açıkçası Bab olan Mirza Ali'ye ekümenik bir kişilik atfedildiğini söylemek mümkündür. Mirza Ali'nin yazdığı birçok eser vardır. Her yazdığının da vahiy olduğunu söylemiştir. Bunların arasında Babiler'in Kur'an'ı olarak neşredileni *Beyan*'dır. Bab, Makû ve Çehrik'te bir süreliğine mahkûm hayatı sürmüştür. Bu süre zarfında Beyan kitabının ona vahiy yoluyla indirildiğini ileri sürmüştür. Arapça ve Farsça yazılmış ve birçok konuya değinen bu kitapta ne yeni dinin hükümlerinden ne de iddia edilen Tanrı'nın zuhur edeceği kişiden ve özelliklerinden bahsedilmiştir (İpek, 2021;44-46).

Aslında Mirza Ali'ye dönemin Firavunu denilebilir. Babiliğin itikadî esaslarına gelindiğinde: Allah inancında insanlar, Allah'ı yalnızca Allah zuhur ederse onu bilebileceklerine inanmışlardır. Onlara göre Allah'ın zuhur etmesi esasen bir peygamber göndermesi anlamındadır. Babilerce bir peygamber yani Allah'ın zuhuru olarak kabul edilen Mirza Ali Muhammed, yeryüzünde Allah'ı temsil ettiği için eğer bir kimse Allah'ı tanımak isterse ona bakmalı ve ona danışmalıdır (Özkaya,2000;21).

Esasen Mirza Ali Allah ile birleştiğini iddia ederek bir bakıma kendisine ilahlık bahşetmiştir. Nitekim Mirza Ali'nin: “Ben bir aynayım bende görünen Allah'tan başkası değildir.” sözleri bu durumu desteklemektedir. İlahlık vasfı verilen sadece Mirza Ali olmamıştır. Mirza Ali'ye ilk inanan yani ilk Babi Molla Hüseyin de ulûhiyet bahşedilen bir diğer kimsedir. Peygamberlik inançlarında: Babiler, peygamberliğin hala devam ettiğine ve edeceğine inanmaktadırlar. Bu yüzden onlar için Hz. Muhammed son peygamber değildir. O dönemde peygamber Bab olan Mirza Ali Muhammed'di. Babilere göre, Hz. Muhammed'in son peygamber olarak kabul edilmediğine göre İslam dininin de son din olmadığı aşikârdır. Ancak Kur'an-ı Kerim ve diğer kutsal kitapları inkâr etmezler. Hatta kendilerini savunurken Kur'an'dan ayetleri öne sürerler. Ahiret inançlarında, kıyamet ve haşr olunma kavramlarının ruhi bir hayatı temsil ettiğine inanmaktadırlar. Nitekim Bab Mirza Ali Muhammed'in çağrısına yönelirsen bu yeniden dirilmezdir. İslam dininin neshedilmesi de kıyameti sembolize etmektedir. Babilerin reenkarne anlayışı vardır. Öldükten sonra ahiret hayatı yoktur. Ayrıca Babilere göre Hz. İsa'nın yeryüzüne indiğini ve Bab Mirza Ali Muhammed'in suretinde görüldüğü iddia edilmiştir.

Bab'ın gelmesi demek süranın üflenmesi, göğün yarılmaması İslam'ın parçalanması ya da yarılmaması, meleklerin saf tutması demektir. Meleklerin saf tutması da esasen Babilerin saf tutması demektir. Ayrıca Babiler, Bâtını inançlar gibi Hurufiliğe de önem vermektedirler. Mirza Ali Muhammed, harf sayılarında manalar olduğu görüşündedir. Babiler için 19 sayısının ayrı bir önemi vardır. Yılların 19 aydan, ayların ise 19 günden ibaret olduğuna inanmışlardır. Ayın her 19. gününde mutlaka bir bardak su ile dahi olsa mutlaka aralarında ikramda bulunmalıdırlar. Varlık âleminin sayılarla anlaşılabilceği kanaatindedirler. Bu sebeple onlar için 7 sayısı kutsaldır. Bu kanı, Bâtınilerden kendilerine daha sonra Bahailiğe kadar devam etmiştir (İpek,2010;166-169).

3.6. Bahailik ve Bâtınlık İlişkisi

Bahailik, kurucusu Hüseyin Ali'dir. 1817 ve 1892 yılları aralığında hayatını sürdüren Hüseyin Ali, Tahran'da dünyaya gelmiştir. Babası, İran Şahı'nın sarayında mali işlere bakan önemli bir kişiliktir. Bahaullah, babasının sarayda olmasından faydalanıp çocukken iyi bir eğitim almıştır. Ancak Bahailer, onun okur-yazarlığının olmadığına dair ispat çabalarına girdikleri için, okula veya medreseye hiç gitmediğini ileri sürmektedirler. 1835 yılında Bahaullah evlenmiştir. 1844 yılında ise daha görmediği Bab'ın yani Mirza Ali Muhammed'in davetine icabet ettiği bilinmektedir. Bu daveti daha fazla kişiye iletmek için Mazenderen'a seyahat etti. 1852'de Nasruddin Şah'ı öldürmek için Babiler tarafından komplo düzenlendi. Hüseyin Ali'nin bu komploya dâhil olduğu gerekçesiyle tutuklandı. Daha sonra Rus elçiliğinin de yardımları sayesinde İran'ı terk etmesi koşuluyla azat edildi. 1853'te Bağdat'a gitmek üzere yola çıktı. Burada, Babiler arasında göze çarpan bir kişilik oldu. Hüseyin Ali, kardeşi olan Yahya Nuri'nin hasedinden dolayı 1854 senesinde Süleymaniye dağlarına çekildiyse de 1856'da Bağdat'a geri geldi (Özşuca,1989;1-4).

Bahaullah, Bab'ın önceki zamanlarda bahsettiği "Allah'ın ortaya çıkaracağı kişi"nin kendisi olduğunu önce yakınlarına daha sonra da diğer Babiler'e söyleyerek kendisine biat etmeleri gerektiğini açıkladı. Elbetteki bu davet Babiler arasında münakaşalara sebebiyet verdi. Babilerin bir bölümü, Bab'ın bahsettiği gelecek olan kişi, vefatından 2001 sene sonra geleceğini ve o zamana kadar kimsenin

gelmeyeceğini söylemiştir. Ayrıca bu kimseler, Bab'ın yerine Yahya Nuri'yi de kayyum olarak atadığını belirtmişlerdir (Fırlalı,466:Abdülhamit,161-171).

Bu durumda geri adım atmayan Bahaullah, kendisinin Bab'ın on sekiz sene içerisinde geleceğini müjdelediği kişi olduğunu ve Babilerin kendisine boyun eğmeleri gerektiğini söylemiştir. Ayrıca tüm din kitaplarının geleceğini haber verdiği esasen mehdi olduğunu da iddia etmiştir. O sırada İran'ın Bağdat konsoloslugu ve orada yaşayan âlimlerce Bahaullah'a karşı İslam'ı zedelediği için öldürölme cezası verildi. *En sonunda İran'ın Osmanlı elçisi, Sultan Abulaziz'den Bahaullah'ı uzaklaştırma kararı aldı ve 3 Mayıs 1863'te İstanbul'a hareket edildi.16 Ağustos 1863'te İstanbul'a varıldı.* İstanbul'dan Edirne'ye sürölmesi de tam olarak dört ay sürdü. Daha sonra Edirne'den de sürölün Bahaullah, Akka kalesine gönderildi. Bahaullah, Edirne'de geçirdiği süre zarfında devlet başkanlarına kendisine inanmaları için davette bulundu. Yabancı devletin konsolosları Bahaullah'ın Edirne'den sürgünün gerçekleşmemesi için çaba sarf ettiyseler de sürgün gerçekleşti ve Bahaullah 13 sene boyunca Akka'da kaldı. Bu süre zarfında Bahaullah, dört kez Hayfa'ya seyahat etmiştir. Son gidişinde ise Kermil Dağı'nda çadır kurmuştur ve şuanda da onun makamı olarak kalmaya devam etmektedir. Ancak Bahaullah 18 Mayıs 1892 yılında hayata gözlerini kapatmıştır (Özşuca,1989;84-91).

Cesedi evinde bulunan bir odaya defnedilen Bahaullah, bir veraset sistemi kurarak yerine Abdulbaha lakabıyla en büyük oğlu Abbas'ı makam koltuğuna oturtmuştur. Bahaullah, Babileri Bahailer olarak evirmeyi başarmıştır. Babiler eğer varlıklarını bugün devam ettirmişlerse bunu Bahaullah'ın eserlerine ve fikirlerine borçludurlar. Nitekim O, arkasında birçok eser bırakmıştır. Bağdat'ta hayatını sürdüğü yıllarda Farsça kaleme aldığı *el-ikan*, ilk eseridir. Öncelikle Arapçaya çevrilen bu eser daha sonra pek çok dile çevrilmiştir. Bahaullah, bu hareketin kutsal kitabı olarak kabul edilen *Kitabu'l Akdes*'i yine 1871-1874 yılları aralığında kaleme almıştır. Ayrıca *Kelimat-ı Meknüne*, on dokuz sureden oluşan ve Bahaullah'ın Arapça ve Farsça olarak vahyedildiğini ileri sürdüğü kitaptır. *İbnü'z-zı'b*, *Tarazat*, *Kelimat-ı Firdevsiyye*, *İşrakat* ve *Tecelliyat* adlı eserleri de bulunmaktadır. İlk kitabı olan *Kelimat-ı Meknüne*, 1974 yılında "Bahaullah'ın Levhleri" adıyla bir sonraki ikinci kitabı olan, "Kurdun oğlu" olarak adını değıştirdiği İbnü'z-zı'b kitabını 1976 yılında Mecdi İnan, Türkçe çevrisini yapmıştır. 1963 tarihinde Adalet Evi'nin kurulmasıyla

Bahailiğin idaresi o an orada bulunan dokuz kişi tarafından onaylanmıştır. Bugün ise Bahailik Umumi Adalet Evi'nce idare edilmektedir (Bozkuş, 2002;145-146).

Bahailerin işlerini halledebilmek ve idaresini sağlayabilmek amacıyla, her kesim için Milli her şehir için ise Mahalli Ruhani Mahfil yaptırılmıştır. Umumi Adalet Evi de Bahailer için en üst makam anlamına gelmektedir. Kitabı'ı Akdes'te mutlak hükümler haricinde kararları verme ve uygulama yetkisine sahip bir merciidir (Fıglalı,466-467).

Bahau'llah'ın yazmış olduğu Akdes kitabında yer alan yükümlülükler ve diğer görüşler, Abdülbaha ve Şevki Efendi'nin tefsirlerini etkilememektedir. Adalet Evi'nin dokuz üyesi de, 1963 yılında ilk defa Hayfa'da Abdülbaha'nın evinde bir araya gelinip görevlendirilmişlerdir. Bu dokuz kişi, Bahailiğin merkezinde oldukları için devamlı olarak Hayfa'dadırlar. Yüce Adalet Evi'nin dokuz temsilcisi, Dünya Bahaileri içerisinde gizli oy kullanımıyla yalnızca açık tasnifle beş yılda bir seçilmektedirler. Ancak oylama öncesinde hiç kimse aday olarak gösterilemeyeceği gibi hiç kimse oy toplamak için bir takım çalışmalar da yapamamaktadır. Abdülbaha ile birlikte Bahailikte müphem bir konu olan Tanrı anlayışı, daha açık bir hale gelmeye başlamış ve şimdiki biçimini kazanmıştır. Abdülbaha, genel anlamda Batıda var olan beşeri sınırlar içerisinde yapılmış gerçek bir Tanrı görüşlerinin olmadığını düşünmektedir. Ancak Bahailiğin Tanrı anlayışı, her ne kadar tevhid inancına bağlı oldukları dile getirilirse getirilsin oldukça kafa karıştırıcı bir yapıya sahiptir. Çünkü elbetteki Tanrı'nın peygambere ve Bahau'llah'a zuhur etmesi gibi konular akıllarda soru işareti bırakmaktadır (Demirdağ, 2017;396-397).

Bahau'llah'ın din anlayışına göre her din kendi dönemine özgü olmuştur. Hangi dönemde ne gerekmişse insanlar tarafından da o yapılmıştır. Bu yüzden her dini yükümlülük, kendi çağına özeldir. Ayrıca Bahai inancında gerek din görevlileri gerekse din öğrencileri olsun esasen mühim ve kutsal bir görevi yerine getirmektedirler. Diğer inançlarda var olan hatalı kavramlar nedeniyle Tanrının ışığına bir aracı olan bu kimseler arasında ayrımcılık olmaması konusunda din öğrencileri önceden ikaz edilmektedirler. Bahailer'in peygamberlik anlayışlarında ise Bahailer, Kur'an'ın kabul ettiği tüm peygamberleri kabul etmektedirler (İnan,1991;7-9).

Bahau'llah İkan kitabında, Hz. Nuh, Hûd, Salih, Musa, İsa peygamberlerden geniş bir şekilde onların kavimlerini davet etmeleri ile ilgili konulardan bahsetmekte ve Kur'an'ın ayetlerinden de faydalanmaktadır. Fakat Bahai inancına göre, Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar gelen tüm peygamberler, Tanrı'nın zuhur ettiği Bahau'llah'ı yani bu kutlu haberi iletmeleri için gönderilmişlerdir. Çünkü O, geleceği vaat edilen kimsedir. O hangi din olduğu fark etmeksizin beklenen kişidir ve gelmiştir. Bahau'llah, Hristiyanlar için geri dönmüş İsa, Budistler için altıncı Buda'dır. Esasen Bahau'llah'ın amacının tüm dünya dinlerini bir çatı altında toplamak olduğunu söylenebilir. Bahau'llah, iddialarını güçlendirmek için Kur'an ayetlerini tevil ederek kullanmıştır. Tıpkı Bâtıniler gibi. Bahailer, Kur'an ayetlerinin yarısından fazlasının bu konu hakkında bilgi verdiğini de iddia etmişlerdir (Demirdağ, 2017;396-397).

Bahailik'te melek inancına çok sık yer verilmediği için araştırmacılar Bahailerin melek inancının bulunmadığını ve hatta diğer dinlerin melek anlayışını da tevil ettiklerini ileri sürmektedirler (Çandır, 2006;108).

Genel olarak Bahailer, iyi insanın meleğe ve tabiki kötü insanın da şeytana benzediğini düşünmektedirler. İslam'daki dört meleğin sadece teşbihten ve adlandırılmadan başka bir şey olmadığını kabul etmektedirler. Bahailer, şeytandan diğer meleklerde olduğu gibi sıkça veya bir başlık altında anlatmadıkları için müphem bir konudur. Ancak Şeytan'ın Âdem'e secde etmemesi konusuna inanmaktadırlar. Bu konunun net bir şekilde anlatılmamasından dolayı literatürde de bu konu hakkında çok fazla çalışmanın yapılmadığı görülmektedir. Bahau'llah'ın sözlerinde ise şeytandan uzak durulması gereken bir varlık olduğundan kısaca bahsedilmiştir (çev. İnan,1976;45).

Ahiret inançlarında ise ölümden sonraki hayata inandıkları görülmektedir. Ruh, bedenden ayrıldıktan sonra Allah'ın huzuruna gittiğine ve maddi dünyaya tekrar dönmeyeceğine inanmaktadırlar (Demirdağ, 2017;396-397).

Bahailikte ibadetlerin nasıl yapıldığı incelendiğinde, ibadetler bireysel olarak yapılmaktadır. Din adamı ve herhangi bir liderin öncülük etmesi gerekmemektedir. Eğer bir kız ya da erkek çocuğu on beş yaşına gelmişse bu ibadetleri yerine getirme farz kılınır. Öncelikle Bahai inancında, daha çok bireysel olan namaz ibadetini yerine

getirmek için ezanın okunmasına veyahut bir imamın arkasında saf tutmaya gerek yoktur. Bahailer, büyük, orta ve küçük olmak üzere namazı üçe ayırmışlardır. Üç ayrılan bu namazın en azından günde bir kere kılınması gerekmektedir. Büyük namaz; bireyin en istekli olduğu zamanlarda büyük bir arzuyla Tanrıya dua etmek istediği zaman kılınır. Orta namaz, günün üç vaktinde kılınan namazdır. Bu vakitler sabah, öğlen ve akşamdır. Küçük namaz, sadece ayetler okunur ve öğle vakitlerinde günde bir defa kılınmaktadır. Kible olarak Akka'yı seçmişlerdir. Çünkü Bahau'llah'ın kabri buradadır. Hatta Ravza-i Mutahhara olarak da adlandırılmaktadır (İpek,2010;217-220).

Bahailer için Oruç tutmak farz kılınan bir ibadettir. El-Hula olarak adlandırdıkları 19. aylarında mutlaka 19 gün oruç tutmaktadırlar. Bahailer, güneşin doğuşundan batışına kadar yemek yemekten ve sıvı tüketmekten kaçınırlar. Ancak, 15 yaşını doldurmamış çocuklar, 70 yaşını doldurmuş yaşlılar ve hastalar bu orucu tutma mecburiyetinde değildir. Çünkü onlara farz kılınmamıştır. Tutulan bu oruç Nevruz bayramının gelişile de son bulmaktadır. Bahai inancında zekât vermek de farz kılınan bir ibadet olarak kabul edilmektedir. Miktar olarak Kur'an-ı Kerim'de yazılan miktarla aynıdır. Sadece erkekler için zorunlu Hac ise, Bahau'llah'ın Akka'daki bahçesinde bulunan mezarını ziyaret etmektir. İslam'da kadınlar için farz olan tesettür de yasaklanmıştır (Braim,2018;11-12).

4. YÖNTEM

Nitel ve doküman analizi yapılarak yazılan bu çalışmada amaç, totaliter bir çerçeveden bakılabilmesini sağlamaktır. Araştırma yapılan konu etraflica analiz edilerek her öge hakkında bilgi verilir. Çalışmanın içerik bölümünü oluşturan veriler, nitel bir araştırmada kullanılan metotlardan biri olan doküman analizi tekniği ile meydana getirilmiştir. Yapılan bu araştırmanın esas aldığı yaklaşım nitel araştırma yönteminin tümevarım biçimidir. Tümevarım yaklaşım da, her bir bölüm araştırıldıktan sonra yine bu bölümler temel alınıp ortaya büsbütün değerlendirmesini koymayı hedefleyen bir yaklaşımdır. Dinler Tarihinin araştırma metotlarından olan karşılaştırmalı analiz yöntemi de kullanılarak Raffaele Pettazzoni'nin tarihin esas alınması gerektiğini düşündüğü tarihsel fenomenolojik metot yöntemi de kullanılmıştır.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Genel anlamda Bâtını düşünce incelenirken ortaya çıkarılmak istenen, Hermetizm'den Bahailiğe kadar bu hareketlerin ana fikrinin esasen değişmediğidir. Çünkü Bâtını düşünce çok köklüdür. Yalnızca bir dine mal etmek doğru bir görüş olmaz. Farklı açılardan ele alınmak istenen Bâtınilik, geçmişten günümüze uzanan bir düşünce ve kültürdür. Tüm bağlantılarıyla anlatılmaya çalışılan bu düşüncenin süreç içerisinde nasıl evrildiğini görmek mümkündür. Çünkü Antik Mısır'da bir tapınım şekliyle Yunan filozoflarınca bir felsefi akıma daha sonra ise ilahi dinlerle birlikte çok daha farklı bir boyut kazanmıştır. Yahudilik'te Kabalayla bir düşünce okuluyken, Hristiyanlık'ta Gnostizm ise başlı başına dinin hükümlerine ve aziz olarak kabul edilen havarilere zıt bir görüştedir. İslamiyet'te de aynı durum söz konusudur. Çünkü Bâtınilik, mezhep olarak varsayılmıştır. Ancak dini hareket olarak ele alınmasının daha doğru olacağı kanısındayım. Çünkü tıpkı bir dini hareket gibi yayılım göstermiştir. Kendine özgü teşkilat yapısı ve misyonerlik faaliyetleri bulunmaktadır. Duruma objektif bir biçimde yaklaşıldığında hiçbir mezhebin bu şekilde bir yayılım amacının veya teşkilat yapısının olmaması da bu görüşü onaylamaktadır. Mezhebin tanımına bakıldığında bahsi geçen mezhebin ait olduğu dini görüşlerden uzaklaşmadığını görülmektedir. Bu yüzden aslında dinin farklı yorumlanmasıdır. Bu durumda Bâtını düşünceye sahip olan İsmaililik veya Bâtınilik mezhepten ziyade bir dini hareket denilebilir. Dini Hareketten kastın 1950'lerden sonra ortaya çıkan Yeni Dini Hareketler olmadığını belirtmekte fayda vardır.

Yeni Dini Hareketlerin tanımına bakıldığında, genel anlamda 1950'lerden sonra Batı dünyasında etkilerini hissettiren ve ortaya çıkardıkları harekete dini bir anlam kazandıran gruplardır (Özkan,2021;323).

Sekülerleşmenin çok daha önce başladığını, dünyevi zenginliğe sahip olma arzusunun ve toplum içerisinde üst olma isteğinin insanların fitratında var olduğunu unutmamak gerekir. Dolayısıyla mezheplerde asıl dinden tamamen ayrılma gibi bir durum söz konusu değildir. Bu yüzden inanç esasları ve ibadet şekillerine bakıldığında tamamen İslam dininden kopan bir hareketle karşılaşılmaktadır. Ayrıca Bâtınilere göre imamın var olan şeriatı kaldırdığı ve kendi şeriatını kurduğu

düşüncesine de bakıldığında aslında İslamiyet'ten kopan bir hareket olduğunu varsayabiliriz.

Bâtınilerin Türklere karşı çıkardığı problemler de tarih sahnesinde yerini almıştır. Onlarla daha çok mücadeleye giren Sünni Türkler, bu konu bakımından çok acılar çekmiştir. Büyük Selçuklu devleti gibi bir İmparatorluk bile bir noktadan sonra çaresiz kalmış ve kendileriyle uzlaşmaya çalışmıştır. Çünkü Bâtıniler, kendilerine katılmayan Sünnilere eziyetler edip ya zorla bu harekete dâhil etmekte ya da gözünü kırpmadan kan dökmekteydiler. Nitekim devlet büyüklerini de ölümle tehdit etmişlerdir. Sadece tehditle kalmayıp suikast girişimlerinde bulundukları kimseler de olmuştur. Sonuç itibariyle merkez kaleleri yıkılıp dağılmaları sağlanmışsa da uzantıları devam etmiştir. Onlar için gizlilik esas olduğu için kolaylıkla şekil değiştirebilmişlerdir. İslam dininde, Şiiilerin İsmaili kolu olarak devam etmişlerdir. Öte yandan başka kollara da etki etmişlerdir. Bâtıniler sadece İsmaililer olarak kalmamışlardır. İnanç esasları ve ibadetleri başka fırkaları da etkilemiştir. Farklı adlandırmalar altında ortaya çıkan cereyanların, Osmanlı'da da özellikle 14. ve 16. yüzyıllarda gizlilik esaslarından yayılma politikasına geçtiği dönemlerdir. Bu durumda gerek tasavvufla kendilerini kamufle etmeleri gerekse yeterli bir sayıya ulaştıktan sonra serbest bir biçimde düşüncelerini yaymaları yadsınamaz bir etkiye sahiptir.

Türk devletlerini ciddi anlamda uğraştıran bu yapılara bakıldığında vahdet-i vücûd anlayışı ve gizli kalma çabası gibi özelliklerin Bâtını düşüncesinin etkileri olduğu için bu görüşler Bâtınıliğin aşikâr izleridir. İster Melami ister Gülşenî isterse Hurûfî olsun temel görüşlere bakıldığında aynı kapıya çıkılmaktadır. Çünkü bu fırkaların hem ahiret anlayışları hem de gizli bir şekilde yayılmaya çalışmaları ortak özellikler arasında gösterilebilir. Ayrıca varlık birliği yani vahdet-i vücûd düşüncesinin ve tenasüh inançlarının İslam'da ne derece yer edindiği de gözden kaçmaması gereken bir konudur. Yalnızca bu görüşlerde değil Tasavvufta da varlığın birliğine inanıldığı bilinmektedir. Nitekim böyle bir inancın sadece Bâtını görüşler dâhilinde değil İslam dinine mensup olanların genellikle çok imrendiği Tasavvuf inancının da esasen biraz Bâtını görüşe sahip olduğunu bilmek gerekir. Öyle ki yabancı kaynaklar incelendiğinde Bâtınıliği ele alırken konuyu Sûfilere dayandırdıkları görülmektedir. Liana Saif'in editörlüğünü de üstlendiği *Islamic Esotericism* adlı çalışmada, İslam

dininde Bâtınlılığın, dönemlere ayrıldığı ve Sufizm'in kurumsallaşması ve gelişmesiyle ortaya çıktığı ileri sürülmüştür. Ne kadar doğru ya da ne kadar yanlış olduğu konusu elbetteki tartışmaya açık bir konudur. Ancak hatırlamamız gereken bir diğer husus, Eflatun'un Sofistlerden bahsederken Sofist kitabının önsözünde şarlatanlar olarak bahsetmiştir. Bu olayda asıl anlatılmak istenen ister Sûfi, Bâtını ister Gnostik ya da Kabalist olsun her şeyin aşırısı her zaman zarar vermiştir. Çünkü biliriz ki genel anlamda bu inanış biçimleri hangi dine ait olduğu fark etmeksizin aşırı olarak ele alınmıştır. Bir dini hareket gibi yayılım gösteren bu görüşler, elbette inanan kazanmıştır. Onların hareketine dâhil olanlar da aşırı bir görüşün mensubu olarak adlandırılmışlardır. Hakikate varanlar olarak değil. Sonuç olarak, asırlar boyunca dinler arasında büyük bir yankı uyandıran, köklü bir geçmişe sahip Bâtını anlayışın, bir anda tarihin derinliklerine gömülmesini beklemek elbetteki doğru bir düşünce olmazdı. Ayrıca bu çalışma oluşturulurken Batı Ezoterizmi'ne ve Hristiyanlık'ta ezoterik bir hareket olan Martinizm'e yönelik Türkçe kaynakların neredeyse hiç denilebilecek kadar az olduğuna rastlanılmıştır. Ayrıca Tasavvuf ve Bâtınlılık hakkındaki çalışmaların arttırılması gerekmektedir. Bir sonraki çalışmalar bu yönde yapılabilir ve literatüre katkı sağlanabilir. Nitekim bir sonraki süreçte bu konuların çalışılması hedeflenmiştir.

KAYNAKLAR

- Abdülhamid, M. (1973). *İslam'a yönelen yıkıcı hareketler (babilik ve sahailiğin içyüzü)*, çev. M.S. Yeprem-H. Güleç.
- Akça, M. (2006). *Yezîdîler, inanç esasları ve ritüelleri* [Yüksek Lisans Tezi], İstanbul, Marmara Üniversitesi.
- Akdağ, S. (2019). *Bâtınîlikte nübüvvet anlayışı*, [Yüksek Lisans Tezi].
- Akpınar, T. (1994). “Yezidiler şeytana mı tapar?”, İletişim Yayınları.
- Aksoy, E. (2010). “Nusayrîlerin Sosyal Yapıları ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye’de Yaşayan Bu Topluluğa Devletin Yaklaşımları”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 54.
- Aksu, H. (1995). *Fazlullâh-ı hurûfî*. Diyanet İslam Ansiklopedisi, (12).
- Akşit, C. (2016). *Dinler tarihi*, Kamer Yayınları
- Alimoğlu, A. Şia Tefsiri ve Aşırı Bâtınî Yorum: Cafer b. Mansur Kitabı’l-keşf Örneği/Shia’s Tafsir and Batini’s Extreme Interpretation: Example of Kitab al-Kashf by Jafer b. Mansur. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(4).
- Altındal, A. (2003). *Gül ve haç kardeşliği*. Yeni Avrasya Yayınları.
- Arayancan, A. A. (2009). Nizârî İsmailîleri’nin Gelir Kaynakları, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (26).
- Araz, Ö. F. (2021). Tarihten Günümüze Hasidik Yahudiler ve Kendilerine Özgü Dindarlık Anlayışları. *Dergiabant*, 9(1).
- Arı, F. (2015). *Senkretik bir gelenek olarak karmatilik*, [Yüksek Lisans Tezi], İstanbul Üniversitesi.
- Arpa, A. & Ertaş, K. (2012). Bâtını Düşünce de Tevil ve Nusayrîlik. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (62).

- Atalan, M. (2009). İnanç Esasları Açısından Dürzîlik, Ahmet Bağlıoğlu. *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 1(1).
- Atıcı, A. *Büyük selçuklu imparatorluğu'nda bâtinî hareketi*.
- Avcu, A. (2018). *Horasan- maveraünnehir'de ismaililik*, Marmara Akademi Yayınları.
- Ay, Z. (2005): *Alamut sonrası nizârî ismaililiği*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Hacettepe Üniversitesi.
- Aydın, M. (1988). Yezidiler ve İnanç Esasları, *Belleten*, 52 (202).
- Aydın, M. , (2015, Eylül). *Dinler tarihine giriş*. Literatürk Academia Yayınları.
- Aydın, R. (2017). Yahudi Mistisizmi veya Kabalacılık: İnançlar ve Tarih - Kürşad Demirci. *İslam Araştırmaları Dergisi*, (35).
- Azamat, N. (2022). "Kalenderiyye", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kalenderiyye>.
- Bağcı, B. (2020). Osmanlı devletinin kuruluş döneminde kalenderî gruplar. *Ortaçağ araştırmaları dergisi*, 3(2).
- Bağcı, N. (2019). Melâmîlik ve Bayrâmî-Melâmî Bir Şair: Şeyh Seyyîd Abdülkâdir-i Belhî. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6(1).
- Ballı, H. H. (2010). *Fazlullâh-ı hurûfî ve hurûfîlik* , [Doctoral dissertation], DEÜ.
- Ballı, H. H. (2011). Hurûfîlik nedir?, *E-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 4(2).
- Bardakçı, M. N. (2015). *Doğuştan günümüze tasavvuf ve tarikatlar*, Rağbet Yayınları.
- Başuguy, B. (2017). Salâhaddîn-i Eyyûbî ve Râşidüddîn Sinân: Nizârî Fedâîler ve Suikastler. *Şarkiyat*, 9 (2).
- Batur, M. R. (2013). Nusayriliğin Teşekkülü ve İnanç Esasları. *İnsan ve Toplum Dergisi*, 3(5).

Bausani, A. (1992). Hurûfilik. *Tarih incelemeleri dergisi*.

Bayındır, A. (2017). Sultan Sencer (Sancar) Dönemi (1119-1157) Selçuklularda Taht Mücadeleleri, *Gaziantep university journal of social sciences*, 16(1).

Bezci, G. (2021). *Büyük selçuklularda fetret dönemi saltanat mücadeleleri: büyük selçuklularda fetret dönemi saltanat mücadeleleri*.

Bolat, A. (2011). *Melâmetîlik*, İnsan Yayınları, 3. Baskı.

Bozkuş, M. (2002). Bahailiğin Arka Planı ve Söylemi Üzerine Bir Değerlendirme (Sivas örneği). *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(2).

Braim, K.A. *Babi ve bahai*

Canım, R. (2000). *Latîfî, tezkiretü 'ş-şu'arâ ve tabsıratu'n-nuzemâ*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Cüveynî, (1998). *Tarih-i cihan güşa*, çev. Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Çağman, E. (2016). Ülgener'in Protestanları: Bayramî Melâmîleri, *Cihannüma: tarih ve coğrafya araştırmaları dergisi*, 2(1).

Çakmak, M. (2014). *Tokat'ın yetiştirdiği ilim ve fikir önderleri*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Çalka, M. S. (2017). İbrahim Gülşenî ve Kıdemnâme Adlı Tasavvufî Mesnevisi, *Atatürk üniversitesi türkiyat araştırmaları enstitüsü dergisi*, (59).

Çandır, A. F. (2006). *Tarihten günümüze bahailik*, [Yüksek Lisans Tezi], Marmara Üniversitesi.

Dalkıran, S. (2002). "Alevî Kimliği ve Anadolu Aleviliği üzerine bir deneme", *Ekev akademi dergisi*, 6(10).

Demirdağ, M. F. (2017). Dini Hareketlerin Bir Çeşidi Bahailik. *Journal of islamic research*, 28(3).

El-Adenî, S. (1876). *El-bâküratu's-süleymaniyye fî keşfi esrâri diyanetu'n-nusayriyye (nusayrîlik sırlarının keşfinde süleyman'ın katkısı)*.

- El-Bedevi, A. (1973). *Mezahibu'l-islamiyyin (II)* (İslam mezhepleri). Beyrut: Daru'l-İlim. Fıġlalı, E. R. (2008). *Günümüz İslam mezhepleri*. İzmir İlahiyat Vakfı.
- El-Hulvî, M. C. (1993). *Lemezât-ı hulviyye ez-lemât-ı ulviye*, (haz.) Mehmet Serhan Tayşı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- El-Hulvî, M. C. (2013). *Lemezât-ı hulviyye ez-lemât-ı ulviye*, (haz.) Mehmet Serhan Tayşı, Semerkand Yayınları.
- Eliade, M. (2018). *Dinler tarihine giriş*. (çev. Ali Berktaş), Alfa Yayınları, (eserin orijinali 1949'da yayımlandı) .
- Eliade, M. (2019). *Dinsel inançlar ve düşünceler tarihi 3*, (çev. Ali Berktaş), Alfa Yayınları, (eserin orijinali 1983'de yayımlandı).
- El-Kirmânî, (1983). *Râhatü'l-'aql*, (thk. Mustafa Galib), Beyrut: Dâru'l-Endülüs.
- El-Mervezî, (2015). *Dostlar sofrası (hânü'l-ihvân)*, (çev. Mehmet Kanar), Şule Yayınları.
- Emîrî, A. *Diyarbakirli bazı zevâtın terceme-i halleri*, Millet Ktp. Ali Emîrî, Tarih, nr. 750, vr. 16 vd. a.mlf. Tezkire-i Şuarâ-yı Âmid, 1328, I.
- Eraslan, Y. (2020). *Ehl-i sünnet kelâmcılarının eleştirileri bağlamında ismâilî-bâtınî düşüncede melek inancı, kader*, 18(1).
- Erdem, H. (1990). *Panteizm ve vahdet-i vücûd mukayesesi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Fıġlalı, E. R. (1991). “*Bâbîlik ve bahâîlik*”, TDV Yayınları.
- Fıġlalı, E. R. (1994). *Babilik ve bahailik*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Fuadî, Ö. *Risale fî beyân-ı fezâil-i itikâf ve halvet*, Süleymaniye Kütüphanesi (Esad Efendi Bölümü), 01734-005, v. 95b.
- Gaffârî, *Cihânârâ*, (Tahran 1353).
- Gazali, E. M. (1108). *El münkızü min-eddalâl*, (nşr. Cemîl Salîbâ – Kâmil Ayyâd).
- Gazali, H. M. (1993). *Bâtıniliğin içyüzü-fedâihu'l-bâtıniyye-*, (çev. Avni İlhan), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Genç, İ. (2000). *Esrar dede tezkire-i şuarâ-yı mevleviyye*. AKM Yayınları.
- Gibb, E. J. (1998). *Osmanlı şiir tarihi I-II*. Akçağ Yayınları.
- Gökmen, S. (2017). Hurûfluk ve Misâlî'nin Bir Gazelinin Hurûfluk Bağlamında Şerhi. *Şarkiyat*, 9(1).
- Gölpınarlı, A. (1973). *Hurûfluk metinleri kataloğu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Granholm, K. (2008). Post-secular Esotericism? Some Reflections on the Transformation of Esotericism. *Scripta instituti donneriani aboensis*, 20.
- Gülşenî, M. Y. & Yazıcı, T. (1982). *Menâkıb-i İbrahim-i Gülşenî*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gündüz, Ş. (1998). *Din ve inanç sözlüğü*, Vadi Yayınları.
- Gündüz, Ş. (2016). *Sâbiiler son gnostikler*, Vadi Yayınları.
- Gündüzöz, G., & Dağlar, H. (2020). Divan-ı gül Baba'da Hurûfluk Bağlamında Vahdet-i vücûd Nazariyesi. *İlahiyat tetkikleri dergisi*, (54).
- Haririzade M. K. *Tıbyanu vesâili hakâik fî beyânı selâsili't-tarâik*, Süleymaniye Kütüphanesi (İbrahim Efendi Bölümü), c. I, no: 430, v. 345a.
- Heindel, M. (2020). *The rosicrucian mysteries*. Bod–Books on Demand.
- Işık, H. (2017). Hristiyan Düalist-Gnostik Bir Tarikat Olarak Bogomilizm ve Avrupa Heretik Topluluklarına Etkileri, Trakya Üniversitesi, *Balkan araştırma enstitüsü dergisi*.
- Işık, Z. (2008). *Yezidilik teolojisi*, [Yüksek Lisans Tezi], İstanbul Üniversitesi.
- İşılak, H. (2014). İslam Mezhepleri Tarihi V. Koordinasyon Toplantısı, İsmaililik ve Bâtını Zihniyet Çalıştayı. *Pamukkale üniversitesi ilahiyat fakültesi dergisi*, 0 (2).
- İlhan, A. (2022). *"Bâtiniyye"*, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/batiniyye>.
- İnan, M. (1976). *Bahau'llah, kurdun oğlu risalesi*, Özdemir Basımevi.

- İnan, M. (1991), *İkan kitabı*, Baha Basımevi.
- İpek, Y. (2010). *İran'da kaçır türk hanedanlığı- babilik ve bahailik*, Ekim Yayınları.
- İpek, Y. (2021). *Subhi ezel mirza yahya ve ezeliler*. Bilimname.
- İpek, Y. (2013,03-05 Ekim). Tarihsel Süreçte “Alevi-Bektaşî ve Kızılbaş” kavramları üzerine yapılan yorumlar, *Geçmişten Günümüze Alevilik I. Uluslararası Sempozyumu*.
- Kadyrov, M. (2009). *Ağa han ismâîlîleri*, [Yüksek Lisans Tezi] Ankara Üniversitesi.
- Kara, M. (2022). “*Gülşeniyye*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/gulseniyye> (20.06.2022).
- Kara, S. (2006). *Selçukluların dinî serüveni*, Şema Yayınları.
- Karakoç, E. (2014). *Büyük iskender ve helenistik dönem (dr. eren karakoç). antik uygarlıklar tarihi* (Dr. Eren Karakoç).
- Kaya, P. & Özaydın, A. *Büyük selçuklular döneminde bâtinîler ile yapılan mücadeleler*.
- Kaya, P. (2014). Sultan Sencer Devrinde (1118-1157) Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler. *Tarih dergisi*, 0 (58).
- Kerçin, Y. (2015). *Tarihsel ve kültürel boyutlarıyla yezidilik – midyat örneği*, [Yüksek Lisans Tezi], Şırnak Üniversitesi.
- Keser, İ. & Demir, E. *Kamusal alan farklılaşması: adana nusayrileri*.
- Kılıç, Ü. *Melâmîlik (melâmetîyye) ve melâmîler*.
- Köymen M. A. (1991). *Büyük selçuklu imparatorluğu: ikinci imparatorluk devri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Daftary F. *İsmaililer: tarihleri ve öğretileri*, (çev. Erdal Toprak), Doruk Yayınları.
- Köymen, M. A. (1964). Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II. *Tarih araştırmaları dergisi*, 2 (2).
- Kuzgun, Ş. (2015). *Dinler Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları.

- Kyzy, Z. A. (2020). *Eyyûbîler döneminde şam bölgesinde nizârîler ve râşidüddin sinân*, [Doctoral dissertation], Necmettin Erbakan University.
- Macit, M. (2015). “İbrâhim gülşenî”. *türk edebiyatı isimler sözlüğü*.
- Maviş, N. (2017). İmâmîyye-İsnâaşerîyye’nin İmâmet Anlayışının, Semîyyât İnancının Şekillenmesindeki Etkisi. *Uluslararası dilsel sosyal ve eğitim bilimleri dergisi*, 3 (2).
- Namoğlu, E. & Yördem, E. İbrahim Gülşenî’nin Farsça Tevhidi: Tanıtım ve Tenkitli Neşir. *Dil ve edebiyat araştırmaları dergisi*, (22).
- Ocak, A. (1996). Selçuklular Döneminde Şii-Sünnî İlişkisi. *Erdem atatürk kültür merkezi dergisi*.
- Ocak, A. (2004). "Bir terör örgütü olarak "bâtınlık" ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri". *Dini Araştırmalar*.
- Ocak, A. Y. (2002). “Klasik dönem osmanlı düşünce hayatı”, Yeni Türkiye Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2014). *Osmanlı toplumunda zındıklar ve mülhidler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Okçu, D. (1993). *İslam’dan ayrılan cereyanlar, yezidilik ve yezidiler*, Birleşik Yayınevi.
- Okçu, D. (2021). *Yezidilik ve yezidiler*, Ekin Yayınları.
- Onat, H. (1992). “Şii İmamet Nazariyesi (Kuleyni, Kummi ve Tusi’nin görüşleri çerçevesinde)”. *Ankara üniversitesi ilahiyat fakültesi dergisi*, c. 32.
- Onat, H. (1997). “Şiiliğin Doğuşu Meselesi (Birinci Hicri Asır)”. *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 36.
- Osman, H. (1985). *El-aleviyyun beyne’l-ustura ve’l-hakika (gerçek ile efsane arasında aleviler)*. Beyrut: Müessesetü’l-A’lemi li’l-Matbuat.
- Önal, R. "Osmanlı coğrafyasında sünnî düşüncenin resmî ideoloji olarak benimsenmesi üzerine sosyo-jeopo-teolojik analizler".

- Öngören, R. (2011). “*Tarikat*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Türkiye Diyanet Vakfı.
- Öz, M. “*Dürzilik*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/Durzilik> (22.06.2022).
- Öz, M. (1993). “*İsmâiliyye mezhebi*”, Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu, İslami İlimler Araştırma Vakfı Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi.
- Öz, M. (2001). *Mustafa muhammed eş-şek’a “ismâiliyye”*, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ismailiyye>.
- Öz, M. (2022). “*İmâmiyye*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/imamiyye> (14.09.2022).
- Öz, M. (2022). “*Nizâriyye*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nizariyye> (14.09.2022).
- Özdemir, S. N. (2021). *Yezîdîlik ve temel inançları*, [Doctoral dissertation], Uludağ University.
- Özkan, A.R. (2021). *Yeni dini hareketler sosyolojisi*, Akademisyen Kitap Portalı.
- Özkaya, S. (2000). *Osmanlı arşiv belgeleri ışığında bahâîlik hareketi* (Vol. 2). Akademi Kitabevi.
- Özşuca, N. (1989). *Bahai dini*, Ant Matbaası.
- Özşuca, N. (1967). *Bahai dini: tarihi, prensipleri, dinî hükümleri*. Başnur Matbaası.
- Özşuca, N.(1987). *Bahâî Tarihi Özeti*, Baha Dağıtım Basım.
- Öztürk, M. (1999). Tefsirde Zâhir-Bâtın Düalizmi ya da Tasavvufî Aşırı Yorum. *İslâmiyyât dergisi*.
- Öztürk, S. (2019). Zeydiliğin Tarihsel Süreçte Oluşumu ve Zeydiliğin İmamiyye ve İran ile İlişkisi. *Liberal düşünce dergisi*.
- Palabıyık, M. H. (2010). *Dinî inançları ve özellikleri bakımından nusayrîlik*. Turkish Culture & Hacı Bektâş Veli Research Quarterly.

- Sağlık, H. Kalenderî Bir Sûfî Olarak Baba Tâhirê Uryân. *Şarkiyat*, 10(2).
- Sami, M. (1312). *Esmâr-ı esrar*, Cemal Efendi Matbaası.
- Sarikaya, F. (2017). Halvetiyye Tarikatının Kurucusu Meselesine Dair Yeni Bir Değerlendirme ve Revak Sultan. *İnsan ve toplum bilimleri araştırmaları dergisi*, 6(3).
- Serin, R. (1984). *İslâm tasavvufunda halvetîlik ve halvetîler*, Petek Yayınları.
- Sinanoğlu, A. (1997). *Nusayrilerin inanç dünyası ve kutsal kitabı*. Esra Yayınları.
- Suvari, Ç. C. (2002). *Yezîdîlik örneğinde etnisite, din ve kimlik ilişkisi* [Yüksek Lisans Tezi], Hacettepe Üniversitesi.
- Sümer, F. (1980). *Oğuzlar: türkmenler*.
- Şehristani,(2008). *Milel ve nihâl*, Litera Yayınevi
- Şenel, C. *Yeni eflatunculuk: 19. yüzyılda ortaya çıkıp, batı ortaçağ ve islam düşüncesini etkileyen bir felsefe okulu. doğu'dan batı'ya*.
- Şenödeyici, Ö. & Akdağ, A. (2013). *Turnovalı râşid divançesi*, Kömen Yayınları.
- Şenödeyici, Ö. & Akdağ, A. (2014). Hurûfilikte Ebced Hesabının Kullanımına Dair Bir Risale. *Akdeniz insani bilimler dergisi*, 8.
- Şenzeybek, A. (2011). Başlangıçtan Günümüze Dürzîlik. *Necmettin Erbakan üniversitesi ilahiyat fakültesi dergisi*, 31(31).
- Tan, M. (2012). Geçmişten Günümüze Dürzîlik. *e-Makâlât*, 5.
- Taşkıran, H. (2013). Büyük Selçuklu Devletinde Bâtınî Suikastları ve Selçuklu Toplumunun Suikastlar Karşısındaki Tutumu. *Bitlis eren üniversitesi sosyal bilimler dergisi*, 1 (2).
- Tayşi, M. S. “Ömer el-halvetî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007, c. 34.
- Tek, (1997). Nihat Azamat, “Hamza bâlî”, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi.

- Tekev, B. (2020). *Bâtînî mezheplerde ibadet*. [Yüksek lisans tezi], Dicle Üniversitesi.
- Tekin, D. B. (2014). *Mani ve öğretileri*. [Yüksek Lisans Tezi].
- Terbiyet, M. A. *Dânişmendân-ı azerbaycan*, Tahran (1314) hş.
- Tihriânî, E. (1993). *Kitâb-ı diyârbakriyya* (nşr. Necati Lugal – Faruk Sümer), I, 25.
- Turan, A. (1989) “Yezîdîliğin Aslı, Kurucusu ve Tarihçesi”, *On dokuz mayıs üniversitesi ilahiyat fakültesi dergisi*, Sayı 3.
- Turan, A. (1996). Kitâbu'l-Mecmu'un Türkçesi. On dokuz Mayıs Üniversitesi *İlahiyat fakültesi dergisi*, VIII.
- Turan, O. (2003). *Selçuklular tarihi ve türk-islam medeniyeti*, Ötüken Yayınları.
- Tümer, G. Küçük, A. , Küçük, M. A. (2017). *Dinler tarihi*. Berikan Yayınları.
- Türk, H. (2008). *Nusayrilik/anadolu'nun gizli inancı & inanç sistemleri ve kültürel özellikleri*. Kaknüs Yayınları.
- Uludağ, S. (1997). “*Halvetiyye*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. 15, s. 393-395.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı devletinin ilmiye teşkilatı*, TTK Yayınları.
- Ülkü, H. (1980). *Mezhepler tarihi*, Şelale Yayınları.
- Ümit, M. (2015). Zeydiyye Mezhebi, İmamet Anlayışı ve Sahabe Hakkındaki Görüşleri, *Yakın doğu üniversitesi ilahiyat fakültesi dergisi*, 1(2).
- Üzüm, İ. (2000). Türkiye’de Alevi/Nusayrî Önderlerin Eserlerinde İnanç Konularına Yaklaşım, *İslam araştırmalar dergisi*, 4.
- Üzüm, İ. (2007). “*Nusayrilik*” Diyanet İslam ansiklopedisi içinde (C. XXXIII, s. 270-274).
- Üzüm, İ. (2022). “*Mezhep*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mezhep> (14.09.2022).
- Vicdanî, S. *Tomar-ı turûk-u aliyye*, İstanbul: Evkâf-ı İslamiyye Matbaası.

Yakıt, İ. (2010). *Türk-islâm kültüründe ebced hesabı ve tarih düşürme*, Ötüken Yayınları.

Yazar, İ. (2017). *Bâtınîlik üzerine bir inceleme*, İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi.

Yazıcı, N. (2014), *İlk türk-islam devletleri tarihi*, Diyanet Vakfı Yayınları.

Yılmaz, H. (2009). Nizarî İsmaililiği ve Alevilik: İki Farklı Dinî İdrakte Benzeşen Yorumlar Üzerine Değerlendirmeler. *Karadeniz araştırmaları*, 22(22).

Yılmaz, S. (2019). Hermes'in Eski Mısır ve Helen Dünyasından İslam Coğrafyası ve Anadolu'ya Yolculuğu. *Lectio Socials*, 3(1).

URL-1, <https://stringfixer.com/tr/Martinism> (Erişim Tarihi: 22.05.2022).